

TC
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ZÂDÜ'L- MESİR Fİ İLMİ'T TEFSİR'DE KUR'ÂN
İLİMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Abdullah Kudsi TEMİZ

DENİZLİ, 2025

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ZÂDÜ’L- MESİR Fİ İLMİ’T TEFSİR’DE KUR’ÂN İLİMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah Kudsi TEMİZ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Elif YAZICI

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tefsir**

**“Bu tez sınavı 04/08/2025 tarihinde yapılmış olup aşağıda isimleri
bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Dr. Öğr. Üyesi Elif YAZICI	BAŞARILI
Dr. Öğr. Üyesi Mürsel ETHEM	BAŞARILI
Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye SAYGIN	BAŞARILI

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riâyet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

ABDULLAH KUDSİ TEMİZ

08.04.2025

ÖNSÖZ

İslam ilim geleneği içerisinde Kur'ân ilimleri, kutsal metnin doğru anlaşılmasını ve yorumlanmasını sağlayan temel disiplinlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu ilim dalı, sadece lafzî değil, aynı zamanda tarihî, bağlamsal ve anlam yönleriyle de Kur'ân'ın derinliklerine inmeyi hedefleyen çok yönlü bir alanı ifade eder. Elinizdeki bu çalışma, İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* adlı eserinde yer alan Ulûmü'l-Kur'ân başlıklarını tespit ederek, onun bu ilimlere yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca *Funûnü'l-Efnân* ve diğer bazı eserleri de dikkate alınarak müellifin Kur'ân ilimlerine dair genel bakış açısı bütüncül bir perspektifle ele alınmaya çalışılmıştır.

Tez sürecinde ilmî titizliği elden bırakmadan, akademik dürüstlüğe riayet ederek bu çalışmayı hazırlamaya gayret ettim. Bu sürecin en başından itibaren ilmî bir rehberlik sunan, yönlendirmeleriyle çalışmamı şekillendiren ve her aşamada kıymetli katkılarını esirgemeyen danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Elif Yazıcı'ya en içten teşekkürlerimi sunarım. Kendilerinin bilgi birikimi ve akademik rehberliği, çalışmanın niteliğine büyük katkı sağlamıştır.

Ayrıca bu süreçte manevî destekleriyle yanımda olan eşime, aileme, dostlarıma ve emeği geçen herkese de gönülden teşekkür ederim. Dualarıyla ve sabırlarıyla bu süreci benim için kolaylaştırdılar.

Bu çalışmanın Kur'ân ilimlerine ilgi duyan araştırmacılara katkı sunmasını temenni eder, tüm eksiklik ve kusurların tarafıma ait olduğunu ifade etmek isterim.

Abdullah Kudsi Temiz

DENİZLİ – 2025

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslâmi İlimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Zâdü'l-Mesîr fî ilmi't-Tefsîr'de Kur'ân ilimleri	
Tezin Yazarı: Abdullah Kudsi TEMİZ YAZICI	Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Elif
Kabul tarihi: 04.08.2025	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 80
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri	Bilim Dalı: Tefsir
Bu çalışma, İbnü'l-Cevzî'nin <i>Zâdü'l-Mesîr fî 'Ilmi't-Tefsîr</i> adlı eserinde yer alan Ulûmü'l-Kur'ân başlıklarını tespit edip çözümlemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel hedefi, müfessirin bu konulara yaklaşımını ortaya koymakta ve onun tefsir metodolojisi çerçevesinde Kur'an ilimlerini nasıl ele aldığını anlamaya çalışmaktır. Bu bağlamda yalnızca Zâdü'l-Mesîr değil, aynı zamanda <i>Funûnü'l-Efnân</i> ve diğer eserleri de dikkate alınarak İbnü'l-Cevzî'nin Kur'an ilimlerine dair genel yaklaşımı bütüncül bir perspektifle değerlendirilmektedir. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Ulûmü'l-Kur'ân ilminin tanımı, ortaya çıkışı, İbnü'l-Cevzî'nin hayatı, ilmî kimliği ve eserleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölüm ise, esas araştırma konusunu teşkil etmekte olup <i>Zâdü'l-Mesîr</i> tefsirinde yer alan Ulûmü'l-Kur'ân başlıklarının analitik bir incelemesine ayrılmıştır. Bu bölümde sûre ve âyet düzeni, esbâb-ı nüzûl, nesh, muhkem ve müteşâbih, müşkil, garîb, emsâl, i'câz gibi on bir temel konu başlığı tespit edilmiş; bu başlıklar altında önce kavramsal çerçeve çizilmiş ve son olarak İbnü'l-Cevzî'nin görüşleri, eserlerinden örneklerle birlikte değerlendirilmiştir. Sonuç olarak bu çalışma, İbnü'l-Cevzî'nin Kur'an ilimlerine dair yaklaşımını yalnızca Zâdü'l-Mesîr üzerinden değil, <i>Funûnü'l-Efnân</i> ve diğer müellifi çalışmalarla birlikte ele alarak, onun bu alandaki ilmî mirasını kapsamlı bir şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir.	
Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Ulûmü'l-Kur'ân, İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-Mesîr, Funûnü'l-Efnân	

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences

Abstract of Master Thesis

Title of Thesis: Qur’anic Sciences in Zād al-Masīr fī ‘Ilm al-Tafsīr	
Author: Abdullah Kudsi TEMİZ YAZICI	Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Elif
Date: 04.08.2025	Nu. of pages: vii (pre text) + 80
Department: The Basic Islamic Sciences	Subfield: Tafsīr
This study identifies and analyzes the Qur’anic sciences (‘Ulūm al-Qur’ān) discussed in Ibn al-Jawzī’s exegesis Zād al-Masīr fī ‘Ilm al-Tafsīr. Its main purpose is to reveal how the exegete approaches these subjects and to examine how he treats Qur’anic sciences within the framework of his tafsīr methodology. To provide a holistic perspective, not only Zād al-Masīr but also Funūn al-Afnān and other works by Ibn al-Jawzī are taken into consideration. The research is organized into two main chapters. The first chapter addresses the definition and emergence of the discipline of Qur’anic sciences, along with Ibn al-Jawzī’s biography, scholarly identity, and works. The second chapter, which forms the core of the study, offers an analytical examination of Qur’anic sciences in Zād al-Masīr. Eleven key topics are identified, including the arrangement of sūrahs and verses, occasions of revelation (asbāb al-nuzūl), abrogation (naskh), muḥkam and mutashābih verses, ambiguous expressions (mushkil), rare words (gharīb), parables (amthāl), and inimitability (i‘jāz). Each topic is first introduced conceptually and then evaluated through Ibn al-Jawzī’s views, supported with examples from his works. Ultimately, this study presents a comprehensive account of Ibn al-Jawzī’s approach to the Qur’anic sciences by examining Zād al-Masīr alongside Funūn al-Afnān and his other authored works, thereby highlighting the depth and scope of his scholarly legacy in this field.	
Keywords: Tafsīr, Qur’an, ‘Ulūm al-Qur’ān, Ibn al-Jawzī, Zād al-Masīr, Funūn al-Afnān of the Qur’an)	

İÇİNDEKİLER

BEYAN	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI.....	4
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	5
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	5
BİRİNCİ BÖÜM	9
ULÜMÜ'L-KUR'ÂN VE İBNÜ'L-CEVZÎ	9
1.1. Tarihî Açıdan Ulûmü'l-Kur'ân.....	10
1.1.1. Tedvin Öncesi Dönem	10
1.1.2. Tedvine Hazırlık ve Tedvin Dönemi.....	11
1.1.3. XX. Yüzyılda Ulûmü'l-Kur'ân Çalışmaları	14
1.2. İbnü'l-Cevzî	15
1.2.1. İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı	16
1.2.1.1. Eğitimi, Kişiliği ve İlmî Şahsiyeti	17
1.2.1.2. Hocaları, Talebeleri ve Eserleri.....	20
1.2.2. İbnü'l Cevzi Döneminin Tahlili ve Düşünce Yapısı	25
1.2.3. Döneminin Siyasi-Politik ve İçtimaî Tahlili.....	26
İKİNCİ BÖÜM.....	31
ZÂDÜ'L MESİR Fİ İLMİ'T TEFSİR'DE KUR'ÂN İLİMLERİ	31
2.1. Zâdü'l-Mesir Hakkında Malûmat	32
2.1.1. Hurûf-u Mukattaa.....	34
2.1.2. Nâsih-Mensûh.....	36
2.1.2.1. Metin Olarak Mensûh Hükmen Bakî Olan Nasslar	36
2.1.2.2. Hem Metni Hem Hükümü Mensuh Olan Nasslar	37
2.1.2.3. Metin Olarak Bakî Hükmen Mensuh Olan Nasslar	38
2.1.3. Vücûh ve Nezâir	40

2.1.4.	Fezâilü'l- Kur'ân.....	43
2.1.5.	Mekkî ve Medenî Sûreler.....	47
2.1.6.	Garîbü'l-Kur'ân.....	49
2.1.7.	Esbâb-ı Nüzûl.....	53
2.1.8.	Kıraat Farklılıkları.....	58
2.1.9.	Muhkem-Müteşâbih.....	62
2.1.10.	Emsâlü'l-Kur'ân.....	66
2.1.11.	Müşkilü'l-Kur'an.....	70
SONUÇ		74
KAYNAKÇA.....		76

KISALTMALAR

b.	: Bin, ibn (oğlu)
bk.	: Bakınız
bs.	: Baskı, basım
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
m.	: Miladî
m.ö.	: Milattan önce
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Tüm insanlığın hidayeti ve kurtuluşu için indirilmiş olan Kur'ân-ı Kerîm, İslâm medeniyetinin en temel kaynağıdır. Onun ilimler üzerindeki etkisi hem dini hem de kültürel alanlarda derin izler bırakmıştır. Nitekim İslâm âlimlerinin Kur'ân'ı anlama ve yorumlama çabaları, İslâm ilim geleneğinin en önemli ve kapsamlı uğraşlarından biri olmuştur. Bu çabalar hem Kur'ân'ın doğru okunup korunması hem de Allah Teâlâ'nın insanlara iletmek istediği mesajın en iyi şekilde anlaşılması gayesiyle yürütülmüş; böylece çeşitli ilmi disiplinler ortaya çıkmıştır. Bu sürecin en önemli ürünü ise, Kur'ân'ı konu edinen ilimlerin bütünü anlamına gelen Ulûmü'l-Kur'ân¹ olmuştur.

Kur'ân ilimleri, nüzûl sürecinden itibaren gelişen, Kur'ân metnini hem lafız hem mana bakımından anlamaya yönelik metodolojik çalışmaları kapsayan geniş bir alandır. Başlangıçta bu faaliyetler, Hz. Peygamber'in tebliğ ve beyanı ile şekillenmiş; sahâbe nesli bu açıklamaları muhafaza ve aktarma görevini üstlenmiştir. Tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde rivayet geleneği korunmuş; ancak zamanla farklı kültürlerden İslâm'a giren toplulukların artması, Arapça'yı ana dili olarak bilmeyenlerin çoğalması ve İslâm coğrafyasının genişlemesi, tefsir faaliyetlerinde yeni yöntem ve disiplinlerin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Erken Dönem olarak adlandırılabilir bu safhada, Kur'ân'ı anlama çabaları daha çok rivayet eksenli olmuş; nüzûl sebepleri, Mekki-Medenî ayrımı, muhkem-müteşâbih, kıraat farklılıkları gibi konulara dair bilgiler derlenmiştir. Aynı dönemde, Kur'ân'ın dilsel inceliklerini ortaya koyan i'câzü'l-Kur'ân, kelime anlamlarının incelendiği garîbü'l-Kur'ân ve lafızlar arasındaki anlam ilişkilerini konu alan vücûh ve nezâir gibi alt disiplinler de teşekkül etmiştir.

Klasik Dönem ise tefsir ilminin metodolojik temellerinin atıldığı ve müstakil bir disiplin hâline geldiği dönemdir. Rivayet tefsiri ile dirayet tefsiri arasındaki metodolojik ayrımlar belirginleşmiş; müfessirler, dilbilim, kıraat, fıkıh, kelâm ve mantık gibi diğer İslâmî ilimlerden yararlanarak Kur'ân'ı yorumlamaya başlamıştır. Bu dönem, Taberî'nin (ö. 310/923) Câmi'u'l-beyân adlı eseri ile rivayet ve dirayet yöntemlerinin birleştiği, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) el-Keşşâf ile dil ve belâgat merkezli yorumların öne çıktığı, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Mefâtîhu'l-gayb'ı ile kelâmî ve felsefî açıklamaların tefsire entelektüel bir boyut kazandırdığı bir süreci ifade eder. Bu safhada tefsir sadece ayet açıklamalarıyla sınırlı kalmamış; ayetler arası irtibat, nüzûl ortamı, lafız-mana ilişkisi,

¹ Abdulhamit Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2025).

hükümlerin bağlamı ve Kur'ân'ın bütüncül mesajı gibi konular da sistematik biçimde ele alınmıştır.

Geç Dönem olarak adlandırılan sonraki süreçte ise, önceki birikimlerin özetlenmesi ve sentezlenmesi eğilimi ön plana çıkmıştır. Bu dönemin müfessirleri, önceki tefsir birikimini derleyen, farklı görüşleri mukayese eden ve çoğu zaman bir orta yol belirlemeye çalışan eserler telif etmiştir. İşte İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* adlı tefsiri, bu geleneğin tipik örneklerinden biri olarak öne çıkar. Müellif, hem rivayet hem dirayet yöntemini dengeli biçimde kullanmış; Kur'ân ilimlerine dair pek çok konuyu sistematik olarak ele almış; kıraat farklılıkları, nüzûl sebepleri, dilsel tahliller ve fikhî hükümler gibi alanlarda seçici bir yaklaşım sergilemiştir.

Bu tez, İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr* adlı tefsirinde yer alan Kur'ân ilimlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, söz konusu eserde Kur'ân ilimlerinin hangi yöntemlerle ve hangi kaynaklardan yararlanılarak ele alındığı, bu konuların önceki eserlerle ilişkisi ve müellifin özgün katkıları tespit edilecektir. Böylece hem Kur'ân ilimlerinin tarihsel gelişim süreci hem de İbnü'l-Cevzî'nin bu alandaki yeri bütüncül bir çerçevede değerlendirilecektir.

Tüm insanlığın kurtuluşu için indirilmiş olan Kur'ân'ı Kerîm'in ilimler üzerine etkisi çok büyüktür. Bu bakımdan İslam âlimlerinin onu anlama ve yorumlama çabaları, İslam ilim geleneğinin en önemli ve kapsamlı uğraşlarının biri olmuştur. Bu gayretler, hem Kur'ân'ın doğru okunup ve korunması hem de Allah insanlara iletmek istediği mesajın en iyi şekilde anlaşılması amacıyla çeşitli ilmî faaliyetlerle şekillenmiştir. Bu süreç, İslam medeniyetinde *Ulumû'l-Kur'ân*² disiplininin gelişimini sağlamıştır. Kur'ân-ı anlama maksadıyla ortaya çıkan ilimler, Araplar dışında farklı toplum ve kültürden müslümanlar, yeterli belağat bilgisine ve eğitime sahip olmayan kişiler için önemlidir.

Klasik dönem, tefsir ilminin metodolojik temellerinin şekillendiği ve tefsir usulünün müstakil bir disiplin haline geldiği süreci ifade eder. Bu dönemde Kur'an'ın yorumu, sadece rivayet aktarımlarına dayalı olmaktan çıkmış, aklî ve ilmî yöntemlerle sistematize edilmiştir. Rivayet tefsiri ile dirayet tefsiri arasındaki metodolojik ayrım belirginleşmiş; müfessirler, Kur'an'ı anlamada dilbilim, kıraat, fıkıh, kelâm ve mantık gibi İslamî ilim dallarından istifade etmeye başlamıştır. Bu, tefsir usulünün çok yönlü bir ilmi disiplin olarak gelişmesine

² Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân".

zemin hazırlamıştır. Bu dönemde tefsir faaliyetleri, sadece metni açıklamakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda ayetler arasındaki irtibat, nüzûl ortamı, lafız-mana ilişkisi gibi konuların sistematik biçimde ele alındığı kapsamlı ilmî eserlerle kurumsallaşmıştır.³ Taberî'nin (ö. 310/923) "*Câmi'u'l-beyân*", hem rivayet hem dirayet yöntemini mezcetmesi açısından klasik tefsirin kurucu metinlerinden biri kabul edilir. Ardından Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) "*el-Keşşâf*" ı, dil ve belâgat merkezli yaklaşımıyla tefsirde edebî yöntemin gelişimini simgelerken; Râzî'nin (ö. 606/1210) "*Mefâtîhu'l-gayb*" ı ise kelâmî felsefî açılımlarıyla dönemin tefsir anlayışını entelektüel boyuta taşımıştır. Bu süreçte tefsir usulüne dair ilk kuramsal çerçeveler de oluşmaya başlamış, tefsir yöntemleri ve kaynaklarıyla ilgili ilk müstakil eserler kaleme alınmıştır. Böylece klasik dönem, hem teorik hem pratik düzeyde tefsir usulünün teşekkülünü sağlayan, tefsirin ilmî bir disiplin olarak kurumsallaştığı tarihsel bir eşik niteliği taşır.⁴

Hız. Peygamber'in tebliğiyle başlayan Kur'ân tefsiri faaliyeti, sahâbe ve tâbiûn neslinin katkılarıyla sürdürülmüş, zamanla sistematik bir ilme dönüşmüştür. Bu süreçte birçok İslâm âlimi Kur'ân'ı anlama ve açıklama noktasında önemli çabalar sarfetmiştir. Kur'ân'ı farklı yönlerden inceleyen bu çalışmalar, sadece tefsir alanında değil, aynı zamanda Kur'ân ilimleri başlığı altında değerlendirilen pek çok alt disiplini de beraberinde getirmiştir. Cümle yapısı, üslup özellikleri, temsilî anlatım (mesel), nüzûl sebepleri, muhkem ve müteşâbih âyetler, Mekkî-Medenî ayrımı, mutlak ve mukayyed hükümler, mücmel-müfesser ilişkisi, nesh, kasem, mecaz ve istiare gibi konular, erken dönemden itibaren âlimlerin dikkatini çekmiş; bu alanlarda bağımsız eserler telif edilmiştir.⁵

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

İslam tarihinde siyasî ve toplumsal hareketlerin doruk noktasına ulaştığı VI. asır, aynı zamanda ilmî ve fikrî faaliyetlerin de zirveye çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde ilmî literatürde kalıcı bir yer edinmek kolay olmamakla birlikte, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), hem ilmî kişiliği hem de üretkenliği sayesinde *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* adlı eseri ile önemli bir konum elde etmiştir.⁶ Ayrıca onun *Fünûnu'l-Efnân*'ı kendisinden önceki Kur'ân

³ Enes Büyük, "*Tefsirde İstimdâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler*", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2018), 367-409.

⁴ Nizamettin Bayrakçı, *Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur'an İlimleri Açısından İncelenmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 68.

⁵ Mehmet Zeki Doğan - Abdalbaki Güneş, "*Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış*", *İlahiyat* 2 (29 Haziran 2019), 47-66.

⁶ Fuat İstemi, "*Hicri IV. Yüzyıla Kadar Hadis İlmi ve Tarih İlminin Birbirleriyle Olan Tarihsel Münasebeti*", *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* 9/17 (2017), 44-68.

ilimlerine dair birikimi derleyip sistemli bir biçimde sonraki nesillere aktarması bakımından önemli bir geçiş metni olma niteliği taşımaktadır.⁷ Bu yönüyle, kendisinden sonra kaleme alınan eserleri etkilemiştir. Eserde, rivayet ve dirayet yöntemleri birlikte kullanılmış; ele alınan konular çeşitli örneklerle somutlaştırılmış ve ilgili kaynaklara atıfta bulunulmuştur. Müellif, meseleleri işlerken sistematik bütünlüğe dikkat etmiş; zaman zaman şahsî kanaatlerine yer vererek bazı lafızlara özel anlamlar yüklemiştir. Ayrıca, eserdeki anlatım üslubu okuyucuyu doğrudan muhatap alan bir yapıdadır. İbnü'l-Cevzî, bazı bölümlerde soru-cevap yöntemine başvurarak metni daha canlı ve anlaşılır kılmayı amaçlamıştır.⁸

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Kur'ân, tahrife uğramadan günümüze ulaşan ilâhî kitap olup, İslâm dininin temel kaynağıdır. Onun yalnızca metnini değil, nâzil olduğu dönemdeki anlamını da korumak ve sonraki nesillere aktarmak büyük bir sorumluluktur. Zira Kur'ân'ı doğrudan tahrif edemeyen muarızlar, onu yanlış yorumlarla anlam yönünden saptırma gayretindedir. Bu tehlikeyi bertaraf etmenin yolu, Kur'ân'ın nüzûl ortamını ve ilâhî muradı doğru anlamaktan geçer. Bu ise ancak Ulûmü'l-Kur'ân ilimlerinin doğru anlaşılmasıyla mümkündür.

İbnü'l-Cevzî, bu alanda kaleme aldığı *Fünûnu'l-Efnân* gibi eserleriyle ve *Zâdü'l-Mesîr* tefsirindeki yaklaşımlarıyla Kur'ân ilimlerine önemli katkılar sunmuştur. Bu çalışma, söz konusu iki eseri karşılaştırmalı olarak ele alarak müellifin Ulûmü'l-Kur'ân'a yaklaşımını ortaya koymayı ve bu alandaki ilmî birikime katkı sunmayı amaçlamaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışma bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Çalışma, Kur'ân ilimlerine dair bir araştırma olması nedeniyle öncelikle bu alanın kavramsal ve tarihsel arka planının ortaya konulmasını gerektirmektedir. Bu çerçevede, çalışmanın birinci bölümünde konunun temelini oluşturan Ulûmü'l-Kur'ân terimin hangi anlamda kullanıldığı, nasıl ortaya çıktığı ve zamanla nasıl bir gelişim süreci izlediği ele alınmıştır. İlgili disiplinin ne zaman ilmî bir alan olarak şekillendiği, hangi aşamalardan geçtiği ve sonraki nesillere nasıl aktarıldığı tarihsel bir perspektifle incelenmiştir. Böylelikle bu ilim alanının genel çerçevesi açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Sonrasında, İbnü'l-Cevzî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti, yetiştiği çevre, hocaları, öğrencileri ve telif ettiği eserler ele alınmıştır. Müellifimizin klasik kaynaklara dayalı olarak biyografisi sunulmuş; yaşadığı dönemin ilmî ve sosyal şartları göz

⁷ Sümeyye Sevinç, *İbnü'l-Cevzî'nin "Fünûnu'l-Efnân" Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 126-128.

⁸ Sevinç, *İbnü'l-Cevzî'nin "Fünûnu'l-Efnân"*, 125-126.

önünde bulundurularak ilim hayatına katkıları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, “Ulûmü’l-Kur’ân”ın tanımı, kapsamı, tarihî gelişimi ve bu alandaki temel yaklaşımlar üzerinde durulmuştur.

Araştırmanın temel metni olarak İbnü’l-Cevzî’nin *Zâdü’l-Mesîr fî ‘İlm-i’t-Tefsîr* adlı tefsiri esas alınmıştır. Eserde yer alan ayet yorumları, Ulûmü’l-Kur’ân ilminin başlıca konularıyla ilişkilendirilerek sistematik bir biçimde taranmış ve içerik analizi yoluyla değerlendirilmiştir.

Verilerin yorumlanmasında tarihî bağlam göz önünde bulundurulmuş; İbnü’l-Cevzî’nin yaşadığı dönemin sosyal, ilmî ve mezhebî yapısı dikkate alınarak değerlendirme yapılmıştır. Araştırma sürecinde hem klasik kaynaklardan hem de çağdaş akademik çalışmalardan faydalanılmıştır.

İkinci bölümde, “*Zâdü’l-Mesîr fî ‘İlm-i’t-Tefsîr*”, “*Fünûnu’l-Efnân fî ‘Uyûni ‘Ulûmi’l-Kur’ân*” ve İbnü’l-Cevzî’nin tefsir ilmiyle ilgili kaleme almış olduğu eserler esas alınarak Ulûmü’l-Kur’ân’ın temel konularına değinilmiştir. Bu çerçevede, sebab-i nüzûl, i’câzü’l-Kur’ân, Kur’ân’ın yedi harf üzere inişi ve nesh meseleleri karşılaştırılmış ve yorumlanmıştır. Böylece onun söz konusu meselelere yaklaşımı ortaya konulmuştur.

Bu çalışmada karşılaştırma ve yorumlama yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın merkezinde İbnü’l-Cevzî’nin *Zâdü’l-Mesîr fî ‘İlm-i’t-Tefsîr* adlı eseri yer almakta olup, Kur’ân ilimlerine dair yaklaşımı bu eser üzerinden tahlil edilmiştir. İlgili konular, müellifin diğer eserleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmış, özellikle *Fünûnu’l-Efnân*, *Nüzhetü’l-A’yûn* ve diğer klasik kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir. Araştırma sürecinde hem klasik döneme ait hem de modern akademik kaynaklardan faydalanılmış; önceki çalışmalardan içerik oluşturma, başlık yapısı ve kavramsal çerçevenin belirlenmesinde yararlanılmıştır.

Araştırma kapsamında, alanla ilgili güncel akademik çalışmalar özellikle yüksek lisans ve doktora tezleri de titizlikle incelenmiştir. Bu bağlamda Mehmet Kılıçarslan ve Tahir Altun’un *İbnü’l-Cevzî’nin Zâdü’l-Mesîr* adlı tefsirine yönelik doktora tezleri, Sümeyye Sevinç’in *İbnü’l-Cevzî’nin Fünûnu’l-Efnân Adlı Eseri* yüksek lisans tezi gibi önemli çalışmalar temel referanslar arasında yer almıştır. Ayrıca, makaleler ve diğer klasik tefsir kaynakları da araştırmaya dahil edilerek karşılaştırmalı ve analiz odaklı kapsamlı bir yöntem benimsenmiştir.

Bunların yanı sıra, gramer, kelime tahlilleri ve Ulumü'l-Kur'ân ilimleri ile ilgili olarak başta İbn Manzur (ö. 711/1311)'un *Lisânü'l-'Arab*'ı, Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*'ı, Zerkeşî (ö. 794/1392)'nin *el-Burhân fî Ulumü'l-Kur'ân*'ı ve Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *İtkân fî Ulumü'l-Kur'ân*'ı olmak üzere çeşitli eserlerden istifade edilmiştir.

Araştırma süreci tamamen bağımsız olarak yürütülmüştür. Tez konusunun belirlenmesi aşamasında, İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr* adlı tefsiri üzerine daha önce hazırlanmış kapsamlı bir akademik çalışmadan, Tahir Altun'a ait doktora tezinden haberdar olunmamıştır. Söz konusu çalışma, araştırmamızın tamamlanmasına yakın bir dönemde fark edilmiş; bu durum, her iki çalışmanın birbirinden bağımsız olarak ve farklı hedeflerle yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Tahir Altun'un çalışması, *Zâdü'l-Mesîr*'deki on altı ana başlığı tasnif ederek ilgili konuları geniş bir literatür çerçevesinde detaylandırmıştır. Bu tez ise, farklı bir bakış açısıyla, belirlenen Kur'ân ilimleri başlıklarını yalnızca tespit etmekle yetinmemekte; *Fünûnü'l-Efnân* ve müellifin diğer eserleriyle karşılaştırmalı bir analiz yaparak İbnü'l-Cevzî'nin Kur'ân ilimlerine yaklaşımını bütüncül bir perspektifle değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Böylece çalışma, yöntem, kapsam ve hedef açısından mevcut literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Bu araştırmada başvuru temel kaynaklar aşağıda sıralanmıştır:

İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, tahkik: Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1422/2001.

İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân fî 'Acâibi'l-Kur'ân*, Daru'l Beşair, 1408/1987.

Hocaoğlu, Öznur. İbnü'l-Cevzî'nin *Zadü'l-Mesir* adlı tefsirinde nüzul sebepleri. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Sevinç, Sümeyye. İbnü'l-Cevzî'nin “Fünûnü'l-Efnân” Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Kılıçarslan, Mehmet. *Zadu'l-Mesir Bağlamında İbnü'l-Cevzi'nin Tefsir Metodu*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Oral, Murat. Mâverdî ve İbnü'l-Cevzî'nin Tefsir Yaklaşımlarının Mukayesesi. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.

Altun, Tahir. *İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l Mesir Adlı Tefsirinde Ulûmü'l-Kur'ân*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.

BİRİNCİ BÖÜM
ULÜMÜ'L-KUR'ÂN VE İBNÜ'L-CEVZÎ

1.1. Tarihî Açıdan Ulûmü'l-Kur'ân

Çoğu eser gibi Kur'ân da muhatapların daha iyi anlayabilmesi için açıklama ve yoruma ihtiyaç duyar. Onun mesajlarının daha açık ve etkili bir şekilde insanlara ulaşması için İslam âlimleri tarafından birçok açıklayıcı çalışma yapılmıştır.

Kur'ân'ın indirilmeye başlandığı ilk dönemlerden itibaren, ona dair yapılan açıklama ve yorumların, bu alandaki ilimlerin temelini oluşturduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in ve sahâbenin, bazı âyetlerin iniş sebeplerini aktardıkları, anlamı kapalı olan kelimeleri açıkladıkları ve özellikle hüküm içeren âyetler hakkında yorumlarda bulundukları rivayetlerle sabittir. Bu tür faaliyetler yalnızca tefsir ilmiyle değil, Kur'ân'a dair diğer ilimlerin doğuşuyla da doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla bu konuların, onu daha iyi anlama çabalarının bir parçası olduğu ve zamanla sistematik bir yapıya kavuşarak bağımsız bir ilim alanına dönüştüğü söylenebilir. Her ne kadar ulûmü'l-Kur'ân başlarda müstakil bir disiplin olarak ele alınmamışsa da temel meselelerine dair yaklaşımların daha ilk dönemlerden itibaren ortaya çıktığı bilinmektedir.⁹ Bu açıdan diğer ilimler gibi Kur'ân ilimleri de zamanla gelişerek bir ekol ve müstakil ilme dönüşmüştür.

1.1.1. Tedvin Öncesi Dönem

Bu dönemde Kur'ân ilimleri Hz. Peygamber'in belli başlı muhkem âyetlerde tefsir mesabesindeki açıklamalarından ve bazı suallere verdiği cevaplardan ileri gelmektedir. Hz. Peygamber'in varlığı, sahabenin Kur'ân'ı anlamadaki zorluklarını aşmada yardımcı olmaktadır. Bu yaklaşımdan hareketle bu dönem, Kur'anî ilimler ve tefsir mahiyetinde çok dinamiktir. Çünkü sahabiler anlamadıkları ve anlamakta güçlük çektikleri âyetleri bizzat Hz. Peygamber'e sormuş, o da gerekli açıklamaları yapmıştır.¹⁰

Hiz. Peygamber'in vefatının Ulûmü'l-Kur'ân konularının diyalektiği açısından farklılıklara neden olduğu cumhur tarafından düşünülerek bu dönem kendi içinde Hiz. Peygamber ve Sahabe dönemi olarak ikiye ayrılmıştır.

⁹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzul'ün Rolü* (İstanbul: Şule Yayınları, 2000), 17.

¹⁰ Yahya Solmaz, *Tefsîrin Oluşumunda Ulûmü'l-Kur'ân'ın yeri Medârikü't-Tenzil ve Safvetü't-Tefâsîr Örneği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 10-12.

Hız. Peygamber'e, dini tebliğ etme vazifesi verilmişti. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır.

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

“Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah, seni insanlardan korur. Şüphesiz Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir.”¹¹

Hız. Peygamber nübüvvet vasfından dolayı indirilen ayetleri, buhranlı zamanlarında bile zorluk ve sıkıntılara sabrederek tebliğ ediyordu. Sahâbe döneminde ise sahâbe nesli, Kur'ân'ın indirildiği dönemin dil, kültür ve ortamında yetişmiş olmaları sebebiyle, Arap dili ve edebiyatına ileri düzeyde vâkıftılar. Bu özellikleri sayesinde Kur'ân'ın belâgatını, i'câzını, anlama ve ifade gücünü doğrudan idrak edebiliyorlardı. Ancak sahâbe arasında dil ve anlama vukûfiyeti bakımından tam bir homojen yapı bulunmamaktaydı. Bazı sahâbiler, karşılaştıkları müşkil âyetlerin tefsirinde daha bilgili sahâbîlere müracaat ederken, bir kısmı da Kur'ân'ın lafzını ve manasını derinlemesine idrak ederek başkalarına rehberlik eden otoriteler hâline gelmişti. Bu yetkin sahâbîleri farklılaştıran şey yalnızca Arap dili ve şiiri üzerindeki hakimiyetleri değil, aynı zamanda Kur'ân'ın nüzûl sürecine bizzat şahit olmalarıydı. Onlar, âyetlerin hangi olaylar bağlamında ve hangi sebepler üzerine indiğini doğrudan gözlemledikleri için âyetlerin maksudını daha doğru ve bütüncül bir şekilde kavrayabiliyorlardı. Bu sebeple, hem dilsel tahlil yapabilme hem de olgu-olay ve âyet ilişkisi kurarak doğru anlam çıkarma noktasında diğer kuşaklara nazaran yüksek bir konumdaydılar. Böylece sahâbe, Kur'ân'ın ilk ve en güvenilir müfessirleri olarak sonraki kuşaklara tefsir bilgisinin temelini aktaran bir köprü vazifesi görmüştür.¹²

1.1.2. Tedvine Hazırlık ve Tedvin Dönemi

Sahabe döneminden itibaren hadislerin farklı coğrafyalara yayılması ve kişilerin nebevî sünnet bilgi birikiminin farklılığı nedeniyle çeşitli düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde verilen hükümlerin emin ve ciddi olması için müçtehidin nebevi sünnetle birebir

¹¹ Hayreddin Karaman vd. (ed.), *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), el-Mâide 5/67.

¹² Solmaz, *Tefsîrin Oluşumunda Medârikü't-Tenzîl ve Safvetü't-Tefâsîr Örneği*, 19.

temaşa etmiş olması ve peygamber dönemi öğrencilerinden olması ilmi derinliğin yüksek bir çitaya evrilmesine neden olmuştur. Sahabe döneminde Hz. Peygamber'den öğrenilen ilim ve hadisleri gelecek nesillere aktarma eğilimi vardır.¹³

Kur'ân ilimlerinin şekillenmesinde sahâbe nesli öncü bir rol üstlenmiştir. Bu sahâbiler arasında, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]), İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), İbn Abbâs (ö. 68/687-88) ve Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) gibi isimler, Kur'ân'ın açıklanması ve anlaşılması sürecine doğrudan katkı sağlamışlardır. Özellikle nüzûl sebeplerinin aktarılması, mübhem kelimelerin açıklanması ve hüküm âyetlerine dair değerlendirmeler bu katkıların başlıcalarıdır.¹⁴

Hz. Osman (ö. 35/656) zamanında İslâm dini, Arap Yarımadasının sınırlarını aşarak farklı coğrafyalara yayılmış çeşitli milletler ve kültürler İslâm'a girmiştir. Bu durum Kur'ân'ın tilavetinde bazı farklılıkların ortaya çıkmasına, metnin yanlış anlaşılması ve kavranması riskinin doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu olağan gelişmelere karşı önlem almak amacıyla Hz. Osman, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) zamanında derlenerek Hz. Hafsa (ö. 45/665 [?])'nın himayesine teslim edilen Mushaf'ın kendisine getirilmesini emretmiştir.¹⁵ Söz konusu Mushaf esas alınarak yeni nüshalar yazılmış ve İslâm coğrafyasının muhtelif merkezlerine gönderilmiştir. Aynı zamanda, bu yazılmış olağan nüshaların dışındaki bütün farklı Mushafların imha edilmesi emri verilmiştir.¹⁶

Bu düzenleme, yalnızca Kur'ân-ı Kerîm'in muhafazasını ve metin bütünlüğünün sağlanmasını temin etmekle kalmamış; aynı zamanda İslâmî ilimlerin tarihi tedvin sürecini de başlatmıştır. Zira daha önce yalnızca Medine'de bulunan Mushaf'ın çoğaltılarak muhtelif bölgelere gönderilmesiyle, Kur'ân'ın başka ilimlerle karışması tehlikesi bertaraf edilmiştir. Böylece Kur'ân metninin güvence ve muhafaza altına alınması, diğer dinî ilimlerin de yazıya geçirilmesi önündeki en büyük engelin ortadan kalkmasını sağlamış ve ilimlerin sistematik bir biçimde tahvil ve tedvin edilmesine zemin hazırlamıştır.¹⁷

¹³ Mehmet Mahfuz Ata, "Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1666-1676.

¹⁴ Solmaz, *Tefsîrin oluşumunda Medârikü't-Tenzîl ve Safvetü't-Tefâsîr örneği*, 20.

¹⁵ Solmaz, *Tefsîrin oluşumunda Medârikü't-Tenzîl ve Safvetü't-Tefâsîr Örneği*, 20.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dârü Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Fedâilu'l-Kur'ân", 3 (No. 4701).

¹⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mısır Genel Kitap Kurumu, 1394), 1/99-101.

Bu sahâbîleri takip eden tâbîîn âlimleri, kendilerine ulaşan bu bilgileri sonraki nesillere aktarma konusunda büyük bir gayret göstermiştir. Bu kuşakta yer alan Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) gibi âlimler, tefsir, nâsih-mensûh ve garîbü'l-Kur'ân gibi alanlarda verdikleri bilgilerle bu ilimlerin gelişimine öncülük etmişlerdir. Onların bu katkıları, daha sonra sistematik olarak kaleme alınacak Kur'ân ilimlerine dair eserlere zemin hazırlamıştır.¹⁸

Tedvin dönemi, Emevîler'in son dönemlerinden başlayarak Abbasî devletinin kuruluş yıllarına kadar uzanan Hicrî II. asrı kapsamakta ve bu dönemde hadis, fıkıh ile tefsir usûlüne ilişkin geniş kapsamlı eserler tedvin edilmiştir. Sahabiler davet edilen, müslüman olan kültür ve milletlere Kur'ân-ı Kerîmi tam manasıyla anlaşılmasını sağlamak ve peygamberden gelen tebliğ mesajını eksiksiz ulaştırmak için büyük çaba ve emek vermişlerdir. Dil alanında yapılan çalışmaların temelinde Kur'ân'ı doğru anlamak ve aktarmak amacı yatmaktadır. Bu bağlamda, Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673), Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ve Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714) gibi isimlerin gerçekleştirdiği i'rab, harekeleme ve noktalama gibi dilsel düzenlemeler, doğrudan Kur'ân'a hizmet etme düşüncesiyle gerçekleştirilmiştir.¹⁹

Bu ilgili çalışmalar tefsir usûl ve esaslarını kavramaya yönelik yapılan atılımlardır. Arap belağat esas, usûl ve çalışmaları, tedvine hazırlık döneminde başlamış, Abbasî devrinin son dönemlerine kadar devam etmiştir. İlim erbabı bu dönemde tefsir usûl esas ve kaidelerine yönelik eserler telif etmişlerdir. Tefsir usûlünün ortaya çıkışı, tedvini, gelişimi ve olgunlaşma sürecine kadar Müslümanlar birçok eser telif etmişlerdir. Bu süreç zarfında, Kur'ân araştırmaları, Resûlullah ve sahâbe dönemi ile hicrî I. asrın sonlarına ve II. asrın başlarına kadar ağır bir şekilde gelişimini sürdürmüştür. Hicrî II. asrın başlarından itibaren ise bu çalışmalar daha sistematik nitelik kazanarak tekâmül sürecine girmiştir. Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'ânî'l-Kur'ânı*, Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824 [?]) *Mecâzü'l-Kur'ânı* ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Î'râbü'l-Kur'ânı* gibi erken dönem muhtelif telif eserler, ilk Kur'ân araştırmalarının temel amacının metni doğru anlama çabası olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.²⁰

¹⁸ Solmaz, *Tefsîrin oluşumunda Medârikü't-Tenzîl ve Safvetü't-Tefâsîr örneği*, 20.

¹⁹ Sevinç, *İbnü'l-Cevzî'nin "Fünûnü'l-Efnân"*, 29.

²⁰ İbrahim Görener, "Tefsir Usûlü ve Kur'an İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü (Sempozyum)*, (2009), 227-240.

Hicri III. asırda ahkâmu'l-Kur'ân, nâsih-mensûh, lügâtü'l-Kur'ân, müteşâbihu'l-Kur'ân, esbâb-ı nüzûl, garîbu'l-Kur'ân, fedâilu'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân, icâzu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân ve emsâlü'l-Kur'ân hakkında eserler ele alınmıştır. Sonraki asırlarda hem tefsir hem Ulûmü'l-Kur'ân'a dair nitelikli kaynaklar telif edilmiştir.²¹

1.1.3. XX. Yüzyılda Ulûmü'l-Kur'ân Çalışmaları

Ulûmü'l-Kur'ân (Kur'ân ilimleri), Kur'ân'ın anlamını, ifade biçimini ve derinliğini kavramaya yönelik bilgileri sistematik bir biçimde ele alan bir ilim dalıdır. Bu disiplin, vahyin iniş sürecinde Kur'ân'ın doğrudan nasıl anlaşılması gerektiğini belirlemekten ziyade, ilim sahiplerinin metni yorumlama ve idrak etme çabalarına rehberlik eden kavramsal ve metodolojik araçlar sağlar.

“Ulûmü'l-Kur'ân” terimini ilk kez eser başlığında kullanan kişi, mütercim ve edip İbnü'l-Merzûbân el-Muhavvelî (ö. 309/721) olmuştur; bu kavramı *el-Hâvî fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ın başlığında kullanmıştır. Bu durum, söz konusu terimin literatürde kullanımının oldukça eski tarihlere uzandığını göstermektedir. Bununla birlikte, bu ifadenin daha erken dönemlerde de çeşitli şekillerde kullanılmış olmasına rağmen, o dönemlerde bu terimle günümüzdeki anlam çerçevesinde bir ilim dalının kastedildiğini söylemek güçtür.²²

İlmi tahsil ve uzantısını Hz. Peygamber devrine kadar götürebileceğimiz Ulûmü'l-Kur'ân en tabii olgunlaşma sürecini hicri X. asra kadar devam ettirmiş, başta tefsir ilmi olmak üzere fıkıh, hadis ve akaid alanlarında çeşitli muhtelif eserler ortaya konulmasına öncülük etmiştir. Bu asırdan sonra sanayi devrimine (1760-1830) kadar bu süreç yeniden inşa olmaktan ziyade kendini sürekli mükerrer bir yapıda tutmuştur. Bu durağan ve donuk süreç modern döneme kadar devam etmiş, sanayi devrimine müslümanların sorunları öçüsünde cevap verebilmiş sorunlara çözüm üretme imkanı bulabilmiştir. Bu devinimi olmayan süreçten sonra sanayi devriminde hızlı bir çöküş süreci başlamış, XIX. Yüzyılda yeni yahut farklı modellemeler ve çözümlemelerle reel hayatın merkezinden uzaklaşmıştır. XIX. Yüzyılda bu bağlamda geleneksel çizgiden uzaklaşarak bilimsel merkezli bir köprü olma çizgisine erişememiştir. XX. Yüzyılın başlarından itibaren Ulûmü'l-Kur'ân hareketlilik kazanarak canlanmaya başlamış, modern dönemde bazı muhtelif eserlerde ortaya konmuştur, bu eserlerin bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz;

²¹ Sevinç, *İbnü'l-Cevzî'nin "Fünûnü'l-Efnân"*, 23.

²² Faruk Vural, “Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân'ı Üzerine Bir İnceleme”, *bilimname* 1/2 (2015), 263-293.

Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe (ö. 1914-1983) *el-Medhal li Dirâseti'l Kur'âni'l-Kerîm*, Subhî es-Sâlih (ö. 1926-1986) *Mebâhis fî Ulûmi'l Kur'ân*, Mennâu'l-Kattân (ö. 1925-1999) *Mebâhis fî Ulûmi'l Kur'ân* Muhammed Ali Sâbûnî (ö. 1930-2021) *et-Tibyan fî Ulûmi'l Kur'ân*.²³

Günümüz Türkçe eserlerden bazıları da şunlardır: Bursalı Mehmet Tahir Efendi (ö. 1861-1925) *Delîlu't-Tefâsîr*, Bergamalı Cevdet Bey (ö. 1872-1926) *Tefsir Tarihi*, İsmail Hakkı İzmirli (ö. 1869/1946) *Târîh-i Kur'an*, Ömer Rıza Doğrul (ö. 1893-1952) *Kur'an Nedir?*, Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1883-1971) *Büyük Tefsir Tarihi*, Osman Kesioğlu (ö. 1907-1989) *Kur'an Tarihi*, Ali Turgut *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İsmail Cerrahoğlu *Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi*, Muhsin Demirci *Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi* adlı eserleri örnek verilebilir.²⁴

1.2. İbnü'l-Cevzî

Tefsir, kelâm, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi İslâmî ilimler, hicrî birinci yüzyılın ortalarından itibaren düzenli bir şekilde gelişmeye başlamıştır. İslam düşüncesinin üç temel ayağından biri olan tefsir, kelâm ve İslam felsefesiyle birlikte bu entelektüel yapının önemli bir parçası olmuştur. Tefsir ilmi, İslam'da manevî hayat, düşünce ve inanç temelli olarak şekillenmiş; Kur'ân'ı anlama ve yorumlama konusunda ilim çevrelerinin gelişimini hedeflemiştir. Hz. Peygamber'in temsil ettiği içtihat yetkisi, zamanla kurumlaşarak tefsir ve fıkıh alanlarında sistemli bir yapı kazanmış ve farklı ekoller aracılığıyla günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Kur'ân'ın inanç hükümlerini akıl yoluyla yorumlamayı amaçlayan tefsir yaklaşımı, saf İslam inancını korumayı ve bu inanca zarar verebilecek bid'at ile hurafelerle mücadeleyi temel ilke olarak benimsemiştir.

Sosyolojik açıdan bakıldığında, Bağdat ilim ve kültür ortamında yetişen Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), şehirde tarih yazımı geleneğinin önde gelen temsilcilerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi temel İslâmî ilimler metodolojisinde eserler vermekle yetinmemiş; tarih, biyografi ve siyer gibi İslâmî literatür alanlarında etkili çalışmalar telif etmiştir. İbnü'l-Cevzî, aynı

²³ Halil Çiçek, *20. Asırda Kur'ân İlimleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 1996, 30-43; bk. Muhsin Demirci, "Tefsir Usulünün Temel Kaynakları", *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, 22-23-24 (Aralık-Ocak-Şubat), 175-177.

²⁴ Muhsin Demirci, "Tefsir Usulünün Temel Kaynakları", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi* 2/22, 23, 24 (Şubat 1999), 155-186.

zamanda farklı disiplinlerde ilmî faaliyet gösteren çok sayıda talebe yetiştirerek İslâmî ilimlerin çeşitli sahalarında ilmi bakımdan itibarlı bir entelektüel miras bırakmıştır. Onun tarih yazımındaki özgün yaklaşımı ve metodolojik tutumu, kendisinden sonraki tarihçiler üzerinde derin etkiler bırakmış ve Bağdat tarihçiliği geleneğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle yaşadığı hicrî 6. yüzyıla dair aktardığı bilgiler, dönemin sosyal, siyasî ve kültürel yapısının anlaşılmasında temel nitelikli kaynaklarından biri olmuştur.²⁵

1.2.1. İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı

Tam adı Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ubeydullah el-Cevzî el-Kureşî et-Teymî el-Bağdâdî olan İbnü'l-Cevzî, Hanbelî mezhebine mensup bir âlimdir. Kaynaklarda doğum yeri olarak Bağdat'ın Dârbu Habîb mahallesi zikredilmekte olup doğum tarihi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşler genellikle 508, 509, 510 veya 510'dan sonraki yıllar şeklinde değişmektedir.²⁶

İbnü'l-Cevzî'nin nesebi, kaynaklarda belirtildiği üzere, sahâbenin önde gelenlerinden Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk'a kadar uzanmaktadır. Kendisinin soy zinciri şu şekilde nakledilmektedir: Ca'fer b. Abdullah b. Kâsım b. Nadr b. Kâsım b. Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahmân b. Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk. Bu soy silsilesi, onun hem nesep itibarıyla itibarlı bir aileye mensubiyetine hem de ilim geleneğinde köklü bir mirasın temsilcisi olduğuna işaret etmektedir.²⁷

Adındaki “el-Cevzî” nisbesinin kaynağı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre, bu nisbe, dedesi Ca'fer'in Vâsıt'ta bulunan evinin avlusunda yetişen ve bögede tek olduğu söylenen bir ceviz ağacına dayanmaktadır. Bir başka görüş ise, bu nisbenin Basra'daki “Cevze” isimli bir su kenarına izafe edilerek kullanıldığını ifade eder. Ayrıca, Basra'da “Mahalletü'l-Cevz” olarak bilinen bir mahalleye ya da Bağdat'ın batısındaki “Meşra'atü'l-Cevz” adlı yere dayandırıldığına dair rivayetler de

²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2025).

²⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekeriyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 92.

²⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/92.

mevcuttur. Bu farklı görüşler, nisbenin coğrafî bir unsura veya yerel bir özelliğe bağlı olarak şekillendiğini göstermektedir.²⁸

Kendisinin kesin doğum tarihine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bizzat İbnü'l-Cevzî, babasının 514 yılında vefat ettiğini, annesinin de o dönemde onun yaklaşık üç yaşında olduğunu söylediğini nakleder. Ayrıca, hocası İbnü'z-Zâğûnî'nin (ö. 527/1132) vefat ettiği yıl ergenlik çağına girdiğini ifade etmektedir. Bu bilgiler bir arada değerlendirildiğinde, doğumunun 511–512 yılları civarında gerçekleşmiş olabileceği düşünülmektedir.²⁹

İbnü'l-Cevzî çocukluk ve gençlik zamanlarını çok verimli değerlendirmiştir. Zamanının büyük çoğunluğunu ilim tahsil etmekle geçirmiştir. Küçük yaşlarından itibaren kendisini sürekli ilme verdiği, akranı olan arkadaşları oyun ile zamanını geçirirken onun ders çalıştığı,³⁰ aldığı terbiyeye istinaden şüpheli bir şey gördüğü zaman onu yemediği,³¹ züht hayatı yaşadığı, halk arasında fazla bulunmadığı, yoğun bir tedrisattan geçtiği, on üç yaşından itibaren kitap yazmaya başladığı cumhur alimler tarafından rivayet olunmaktadır. Bu kadar küçük yaşlardan itibaren kitap yazmaya başlaması hasebiyle birçok alanda birçok kitap telif etmiştir.³²

1.2.1.1. Eğitimi, Kişiliği ve İlmî Şahsiyeti

İbnü'l-Cevzî, ilim yolculuğuna küçük yaşlarda amcasının yönlendirmesiyle başlamış ve ilk olarak dönemin tanınmış âlimlerinden İbn Nâsır es-Selâmî'nin ders halkasına katılmıştır. Bu halkanın bir parçası olarak tarih, hadis ve ahlâk gibi temel ilimlerde eğitim almıştır. İlerleyen dönemlerde, aralarında Ebü'l-Kasım Hibetullah b. Hüseyin eş-Şeybânî, İbnü't-Taber, Ebü'l-Kasım Hibetullah b. Ahmed el-Harîrî(ö. 516/1122), İbnü'z-Zâğûnî (ö. 527/1132), Mevhub b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145) ve Abdülvehhâb el-Ensâtî gibi isimlerin bulunduğu seksenin üzerinde âlimden çeşitli ilim dallarında icazet alarak kendisini ilmî açıdan yetiştirmiştir.³³

²⁸ Murat Oral, *Mâverdi ve İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Yaklaşımlarının Mukayesesi* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), XVI, 255 y./37.

²⁹ Oral, *Mâverdi ve İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Yaklaşımları*, 37.

³⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/93.

³¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/95.

³² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/93.

³³ Cüneyt Maral, *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve Nüzhetü'l-Ayüni'n-Nevâzir fî İlmi'l- Vücûhi ve'n-Nezâir Adlı Eserindeki Metodu* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 8-9.

İlmî şahsiyetinde dилciliğın önemli bir yeri bulunan İbnü'l-Cevzî, Arap dili ve edebiyatı alanındaki eğitimini, dönemin önde gelen âlimlerinden el-Cevâlikî'nin rehberliğinde tamamlamıştır. Kur'ân-ı Kerîm tilavetini ise Bağdat'ta Mübarek b. Câfer'den öğrenmiş; ayrıca hitabet ve vaaz ilimlerini Ebü'l-Kasım Ali b. Ya'lâ'dan tahsil etmiştir. Hocası İbnü'z-Zagûnî'nin vefatının ardından onun görevini üstlenmiş, özellikle Mansûr Camii'nde irad ettiğî vaazlarla dikkat çekmiştir. Zamanla halifenin ve vezirlerin de hazır bulunduğu ilmî meclislerde fakihlerle birlikte ilmî sohbetler gerçekleştirmiştir. Bu vaazlar vesilesiyle, ashâb-ı kirama yönelik olumsuz tutumlar sergileyen birçok kişî tövbe etmiş ve yanlış inançlarını terk etmiştir. Özellikle Ehl-i Sünnet çizgisinden saparak Mücessime ve Müşebbihe anlayışına yönelenlere karşı ilmî delillerle cevaplar vermiştir.³⁴

Bağdat gibi ilim ve düşünce hayatının merkezinde yer alan bir şehirde yetişmesi, İbnü'l-Cevzî'nin ilmî derinliğini kazandığı en temel zeminlerden biri olmuştur. Fakat kendisine “Cemaleddin”, “asrının allamesi”, “İrak'ın övünç kaynağı”, “hafız”, “vaiz”, “müfessir”, “fakih”, “edib”, “müverrih” gibi sıfatları kazandıran şahsi gayretidir. İbnü'l-Cevzî, henüz talebelik yıllarında ilme olan iştıyakını ortaya koymuş; aralarında Nizâmiye Medresesi Vakıf Kütüphanesi'nin de bulunduğu pek çok kütüphanenin kataloglarını tarayarak yirmi bini aşkın eseri incelemiştir. Yeni bir kitapla karşılaştığında, bunu büyük bir ganimet olarak görüp son derece sevinç duyardı. Kaynaklarda onun ilim yolculuğuna 516/1122 yılında başladığı belirtilmektedir. Küçük yaşlardan itibaren ilme karşı bir sevgiyle yetişmiş, çeşitli ilim dallarında kendini geliştirmeye gayret etmiş, gücünün yettiğî ölçüde her alanda bilgi edinmeye çalışmıştır. Bu azmi neticesinde de ilmî birikimini büyük ölçüde artırmayı başarmıştır. Vefatına yakın zamanlarda bile hâlâ ilim öğrenmeye doyamadığını dile getirmiştir. Yoğun okuma faaliyetine paralel olarak pek çok eser kaleme almış olmakla birlikte, bu eserlerin bazıısı maalesef günümüze ulaşmamıştır.³⁵

İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ın Darb-ı Dînâr bölgesinde bir medrese tesis etmiş ve burada ilk dersini 570/1174 yılında vermiştir. Rivayetlere göre, medresenin açıldığı gün farklı ilim dallarına dair toplam on dört ders irad etmiştir. Aynı yıl içerisinde Kur'ân-ı Kerîm tefsirine de başlamıştır. Ayrıca Binefşâ bölgesinde yer alan bir diğer medreseyi Ebû Câfer b. Sabbâğ'dan devralmış ve vakıf siciline bu yerin önceleri Ahmed b. Hanbel'in talebeleri

³⁴ Ahmet Gökhan Öztürk, “İbnü'l-Cevzi'nin Tefsiri Lüğati'l-Kur'an Ve el-Vücuḥ Ve'n-Nezair Adlı Eseri Arasındaki Farklar”, *Academic Social Resources Journal* 7/40 (29 Ağustos 2024), 891-900.

³⁵ Mehmet Salih Arı, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2012), 165-186.

için tahsis edildiğini, artık kendisine teslim edildiğini kaydetmiştir. Burada verdiği derslere, dönemin önde gelen hukukçuları olan Kadı'l-Kudât, Hâcibü'l-Bâb ve Bağdatlı fakihler de katılım göstermiştir. İbnü'l-Cevzî'nin ilim halkalarına yoğun bir halk ilgisi olmuş; medrese kapısında onu dinlemek isteyen kalabalıklar birikmiştir. Fıkıh usûlü ve fîru'una dair verdiği dersler, onun anlatım yeteneği, delil sunmadaki mahareti ve ikna kabiliyetiyle birleşerek özellikle bid'at ehli veya sapkın görüşlere sahip kimseler üzerinde derin bir tesir uyandırmıştır. Himayesinde beş farklı medrese bulunmuş, her birinde bizzat ders vererek eğitim faaliyetini sürdürmüştür. Yalnızca Bağdat'tan değil, farklı bölgelerden de birçok öğrenci onun ilim meclislerine katılmak için gelmiş; bu talebelerin pek çoğu, döndükleri yerlerde onun ilmî metodunu yaşatmaya devam etmiştir.³⁶

İbnü'l-Cevzî'nin etkili ilmî ve sosyal faaliyetleri neticesinde, Bağdat'ta Hanbelî mezhebine yönelik ilgi belirgin biçimde artmış ve bu mezhep geniş kitleler arasında yaygınlık kazanmıştır. Öyle ki, dönemin Abbâsî halifesi dahi Hanbelîliğe meyletmiştir. Bu durum, diğer mezheplerin mensupları arasında rahatsızlık uyandırmıştır. Hanbelîliğe gösterilen bu ilgi ve destek, Halife Nâsır'ın (575-622/1180-1225) dönemine kadar sürmüştür. Halife'nin idaresi altında çok sayıda devlet görevlisi yer almaktaydı. İbnü'l-Cevzî ise dönemin ilk yıllarında ilmî çalışmalarını sürdürmüş, ancak ilerleyen yaşının etkisiyle zamanla bu alandaki etkinliği zayıflamıştır. Buna rağmen halkla ilişkisini kesmemiş, sosyal hayattan uzaklaşmamıştır. Ancak zamanla Halife Nâsır'ın Şîîliğe yöneldiği görülmüş ve bu eğilim, İbnü'l-Cevzî ile arasındaki bağların kopmasına sebep olmuştur. Halife üzerinde etkili olan Şîî unsurların nüfuzu ve özellikle vezir İbnü'l-Kassâb'ın düşmanlığı sonucunda, Halife tarafından İbnü'l-Cevzî görevden uzaklaştırılarak Vâsıt'a sürgün edilmiştir. Bu süreçte yalnızca ailesi dağılmamış, aynı zamanda sahip olduğu pek çok kıymetli eser de yok edilmiştir.³⁷

O, dönemin siyasi otoriteleriyle iyi ilişkiler geliştirme konusunda dikkatli bir tutum sergilemiş; bu doğrultuda oğlu Ebü'l-Kâsım Ali'yi, vezirin kızıyla evlendirerek yönetici sınıfla arasındaki bağları güçlendirmeyi amaçlamıştır. Ancak bu yakınlık, bazı Hanbelî çevrelerin tepkisini çekmiştir. Tam bu sırada, Halife Nâsır'ın Şîî eğilimli ve Hanbelîlere mesafeli olan İbnü'l-Kassâb'ı vezir olarak görevlendirmesi, İbnü'l-Cevzî ile devlet yetkilileri arasındaki bağlantıyı olumsuz etkilemiştir. Öte yandan, Ebü'l-Kâsım

³⁶ Öztürk, "İbnü'l-Cevzî'nin Tefsiri Lüğati'l-Kur'an Ve el-Vücuḥ Ve'n-Nezair Adlı Eseri Arasındaki Farklar", 893.

³⁷ Öztürk, "İbnü'l-Cevzî'nin Tefsiri Lüğati'l-Kur'an Ve el-Vücuḥ Ve'n-Nezair Adlı Eseri Arasındaki Farklar", 893-894.

üzerinde etkili olan Abdüsselâm b. Abdülvehhâb, İbnü'l-Cevzî ile babası Abdülkâdir Geylânî arasında geçmişte yaşanan anlaşmazlıklardan dolayı olumsuz bir tavır sergilemiştir. Bu ortamda, Hanbelîleri sevmeyen İbnü'l-Kassâb, Abdülvehhâb'ın yönlendirmesiyle, Halife'ye İbnü'l-Cevzî'yi şikâyet etmiştir.³⁸

Hiz. Ebû Bekir'in soyundan geldiği rivayet edilen bir kişinin, medresenin vakıf gelirlerinden zimmetine para geçirdiği iddiası üzerine İbnü'l-Cevzî'nin evi basılmış, hakarete uğramış ve ardından tutuklanmıştır. 590 (1194) yılında deniz yoluyla Vâsıt'a sürgün edilmiştir. Küçük oğlunun girişimleriyle cezası kaldırılınca kadar burada sürgün hayatı yaşamıştır. Ancak bu süre zarfında vaaz vermeyi hiç bırakmamış, sürgün edildiği yerlerde dahi insanlara hitap ederek onları irşad etmeye devam etmiştir. Hayatının sonuna kadar bıkmadan, usanmadan vaazlarını sürdürmüştür.³⁹

Bir âlimin ilmî kişiliğinin teşekkülünde en belirleyici unsurların başında, yetiştiği çevre ile eğitim aldığı hocalar gelir. Her ne kadar talebe zamanla kendi ilmî bakış açısını geliştirip bazı konularda hocalarından ayrılabilse de onların ilmî ve fikrî etkisini taşır. Bu durum, yalnızca öğrencinin hocasından etkilenmesiyle sınırlı kalmaz; âlimin kendi öğrencileri üzerinde kurduğu tesirle de devam eder. Dolayısıyla bir âlimi hakkıyla tanıyabilmek, yalnızca eserlerini incelemekle sınırlı kalmamalı; aynı zamanda onun ilmî silsilesini oluşturan hoca ve talebeleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çerçevede, İbnü'l-Cevzî'nin ilmî çevresini daha iyi anlamak adına bu bölümde onun hocalarını ve yetiştirdiği öğrencileri ele almaya çalışacağız.

1.2.1.2. Hocaları, Talebeleri ve Eserleri

İbnü'l-Cevzî, henüz üç yaşındayken babası Ali b. Muhammed'in yaşamını yitirmesi üzerine annesi ile halasının gözetimi altında yetişti. Babasının bakırcılık mesleğinden kalan mal varlığı sayesinde maddi sıkıntı yaşamadan eğitimine devam etti.⁴⁰

İbnü'l-Cevzî, beş yaşına geldiğinde halası tarafından ilk hocası Ebû'l-Fazl Muhammed b. Nâsır'a götürülerek onun himayesine teslim edilmiştir. Hocası, kısa süre içinde onda ilmî merakı, güçlü ezber kabiliyeti ve meseleleri farklı açılardan

³⁸ Öztürk, "İbnü'l-Cevzi'nin Tefsiri Lüğati'l-Kur'an Ve el-Vücuḥ Ve'n-Nezair Adlı Eseri Arasındaki Farklar", 893-894.

³⁹ Öztürk, "İbnü'l-Cevzi'nin Tefsiri Lüğati'l-Kur'an Ve el-Vücuḥ Ve'n-Nezair Adlı Eseri Arasındaki Farklar", 892.

⁴⁰ Arı, "İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri", 169.

değerlendirme becerisi olduğunu fark etmiş ve bu sebeple onun eğitimiyle doğrudan ilgilenmeye başlamıştır.⁴¹

İbnü'l-Cevzî'nin Kur'ân öğreniminde ilk aşama, el-Mübârek b. Câfer'den Kur'ân okumayı öğrenmesiyle başlamış ve kısa süre içinde Kur'ân'ı ezberlemiştir. İbn-i Nâsir, onun farklı ilim dallarında yetişmesi için yoğun çaba göstermiş, Bağdat'taki birçok tanınmış âlimin yanına götürerek çeşitli disiplinlerde dersler almasını sağlamıştır. Hangi hocanın yanında eğitim görürse görsün, İbn-i Nâsir, öğrencisinin aldığı ilmî eğitimi belgeleyen icazetleri temin etmeyi ihmal etmemiştir.⁴²

İbnü'l-Cevzî, eğitim hayatının başlarında Ebu'l-Vakt'in (ö. 553/1158) yanında bulunmuş, burada İmam Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned* adlı eserini okumuştur. Ayrıca, *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Câmiu't-Tirmizî* ve *Târihu'l-Hâtib el-Bağdâdî* gibi önemli hadis ve tarih kitaplarını incelemiş; İbnü Ebî'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) eserlerini de tamamlamıştır.⁴³

Küçük yaşından itibaren kendisini ilme adayan İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ın önemli âlimlerinden ilim tehsil etti. Fatma bintü'l-Hüseyn er-Râzî (ö.521/1127), Ahmed b. Ahmed el-Mütevekkilî (ö.521/1127), Ali b. Abdüvahid ed-Dineverî (ö.521/1127), Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Muhammed b. Abdülvahid b. Husayn eş-Şeybânî (ö.525/1130), Ali b. el-Muvahhid, Ebû's-Suud Ahmed b. Ali b. el-Müclî (ö.525/1130), Ebû Galib Muhammed b. Hasen el-Maverdî (ö.525/1130), Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-İsbehanî, Ebû Galib İbnü'l-Benna (ö.527/1132), Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Mezrafî (ö.527/1132), Ebû'l-Hasen İbnü'z-Zâgünî (ö.527/1132), Hibetullah b. Ahmed el-Harirî İbnü't Taber (ö.531/1136), Fatma bint Abdullah el-Hayrî (ö.534/1139), Kâdî Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbaki el Ensârî (ö.535/1140), Ebû Mansûr Abdurrahman b. Zurayk el-Kazzâz (ö.535/1140), İsmail b. Ahmed b. Ömer es-Semerkindî (ö.536/1141), Abdülvehhâb b. el-Mübârek el Enmâtî (ö.538/1143), Ebû Mansur Muhammed b. Hayrûn (ö.539/1144), Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed el-Bağdadî (ö.540/1145), Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Barî' (ö.543/1148), İsmail b. Ebî Salih el-Müezzîn (ö.547/1152), İbn Nasr es-Selâmî (ö.550/1155), Ebû'l Vakt es-Siczî (ö.553/1158), İbnü'l

⁴¹ Tahir Altun, *İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-Mesîr Adlı Tefsirinde Ulûmü'l-Kur'ân* (İğdır: İğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 10.

⁴² Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1984), 1/22.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/22.

Bettî (ö.561/1165), Şehde bint Ahmed el-Eserî (ö.574/1178) Yahya İbnü'l-Bennâ (ö.608/1211) gibi alimlerin de aralarında bulunduğu seksen altı erkek ve üç kadın hocadan ders alarak kendini ilim hayatına vakfetmiştir. O, ömrünün her merhalesine ilim talep etmenin ehemmiyeti üstünde durmuş, her müslüman erkek ve kadın için ilim talep etmenin kesinlikle gerekli olduğu onun yokluğunda ise sapıklığın ortaya çıkacağını⁴⁴ vurgulamıştır.

Kaynaklarda, İbnü'l-Cevzî'nin ilmî meclislerinin büyüklüğüyle vaaz ve ders halkalarına katılan insan sayısının olağanüstü derecede yüksek olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu anlatımlar zaman zaman mübalağa intibayı yaratsa da, farklı kaynaklarda birbirinden bağımsız şekilde benzer anlatımlar olması, söz konusu bilgilerin tamamen gerçek dışı olmadığını ve İbnü'l-Cevzî'nin toplum üzerindeki derin etkisini göstermektedir. Ailesinin ekonomik refahı sayesinde, ilim ve davet faaliyetlerinde geniş imkânlarla haiz olan İbnü'l-Cevzî, verdiği vaazlarla dönemin halifesi ve saray çevresi üzerinde de etkili olmuş ve onların desteğini kazanmıştır. Bağdat'ta, "Dinar Mahallesi" olarak bilinen bölgede bir medrese inşa eden İbnü'l-Cevzî, burada mutad dersler verdiği gibi, aynı zamanda beş ayrı medresenin daha idare sorumluluğunu üstlenmiş ve bu kuruluşlarda da faal bir şekilde ders halkaları oluşturmuştur. Bu durum, onun sadece bir vaiz bir müderris bir müfessir olarak değil, aynı zamanda devrinin ilmî ve sosyal yapısında güçlü bir duayen ve ileri gelen olarak yer aldığını göstermektedir.⁴⁵

Bu kadar geniş bir çevreye ders vermiş olmasına rağmen, İbnü'l-Cevzî'nin ciddi bir talebe topluluğunun bulunduğu düşünülse de bu talebelerin büyük çoğunluğu sadece geçici olarak derslere katılan ve sonraki yaşamlarında tedrisat dışında farklı alanlarda faaliyet gösteren kimselerdir; bu nedenle çoğunun isimleri kayıt altına alınmamıştır. İbnü'l-Cevzî'nin ilmî çevresinde yetişen ve tedrisatı sayesinde unutulmayan öğrencilerinden bazıları şunlardır: Abdulganî el-Makdisî (ö. 600/1203), Muvaffikuddîn İbnü Kudâme (ö. 620/1223), Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (ö. 620/1223), Ebü'l-Hasan Ahmed b. Ömer el-Kâtî'î (ö. 634/1236), İbnü'd-Dubeysî (ö. 637/1239), Muhammed b. Said (ö. 637/1239), Yusuf b. Halil (ö. 641/1250), İbnü'n-Neccâr (ö. 643/1245), Muhammed b. Mahmud el-Bağdadî i (ö. 643/1245), ez-Ziyâ b. Halîl, İbnü Abdiddâim, Ebü'l-Muzaffer Sıbtü İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), en-Necîb Abdullâtîf, el-Behâ

⁴⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l Hâtır* (Dimeşk: Darü'l-Kalem, 1425), 97.

⁴⁵ Oral, *Mâverdi ve İbnü'l-Cevzî'nin Tefsir Yaklaşımları*, 40.

Abdurrahman, ez-Ziyâ Muhammed ve ez-Zeyyin b. Abdilkerim gibi birçok değerli ahsiyet, onun ilmî hizmetlerinden istifade etmiştir.⁴⁶

İbnü'l-Cevzî, talebeleri okutmak ve Cuma namazı kılmak dışında evinden nadiren çıkmış, zamanının büyük bölümünü ibadet ve ilimle geçirmiştir. Kendi ifadesine göre okuduğu kitapların sayısı yirmi bini aşmakta olup, okumaya devam etmekteydi. Yoğun okumalarına paralel olarak yazmaya da büyük önem vermiş, özellikle talebeleri ve dinleyicilerinin isteklerine uygun olarak çeşitli eserler hazırlamıştır. Müellif, daha on üç yaşındayken ilk eserini yazmaya başlamış ve üç yüz otuzdan fazla eseri bulunduğunu belirtmiştir. Ancak, yaşamının geri kalan dönemi göz önünde bulundurulduğunda bu rakamın çok daha fazla olduğu düşünülmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin eserlerini tanıtmayı amaçlayan bağımsız bir çalışmada ise el-Alûcî, hem basılı hem de el yazması biçimde 519 eseri kaydetmiş ve bunlardan yaklaşık 400'ü hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbnü'l-Cevzî'ye ait eserlerin sayısının yaklaşık bine ulaştığını ifade etmiştir. *Zâdü'l-Mesîr* adlı tefsir eserinin tahkikini gerçekleştiren Zuheyr eş-Şâviş ise, eserin mukaddimesinde İbnü'l-Cevzî'nin çalışmalarını tefsir, hadis, fıkıh ve vaaz gibi ilim dallarına göre tasnif etmiştir. Basılmış eserlerin kaç ciltten veya kaç cüzden oluştuğuna dair bilgiler içeren bu sınıflamada 194 eser listelenmiş; farklı kaynaklar bir araya getirildiğinde ise toplamda 250 civarında esere ulaşılmıştır. Ancak, bu kapsamlı sınıflandırmada eserlerin içerikleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmemesi bir eksiklik olarak görülmektedir.⁴⁷ Aşağıda İbnü'l-Cevzî'nin önemli eserlerinden bazılarına kısaca değinilecektir.

İbnü'l-Cevzî, oldukça yüksek bir ilmî üretkenliğe haiz, kendi ifadesiyle 340'tan fazla eser telif etmiştir.⁴⁸ Hadis ve hadis ilimlerinin alt disiplinlerine dair kaleme aldığı eserlerdeki tasnif çalışmaları, erken dönem İslâm ilim tarihinde öncü bir konuma sahiptir. 300'den fazla eser ortaya koymuş bir İslâm âlimi olarak İbnü'l-Cevzî'nin günümüze ulaşan ve bilinen eserleri arasında öne çıkanlardan bazılarına örnek vermek gerekirse;

a) Tefsir alanında: İbnü'l-Cevzî, ilk olarak *el-Muğnî fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı kapsamlı bir eser kaleme almış, sonrasında bunu kısaltarak *Zâdü'l-Mesîr* adını verdiği eserini oluşturmuştur. *Zâdü'l-Mesîr*'in ardından, yine daha öz bir tefsir olan *Teysîrü'l-Beyân fî*

⁴⁶ Mehmet Kılıçarslan, *Zadu'l-Mesir Bağlamında İbnü'l-Cevzi'nin Tefsir Metodu* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 26-27.

⁴⁷ Kılıçarslan, *Zadu'l-Mesir Bağlamında İbnü'l-Cevzi'nin Tefsir Metodu*, 41-42.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/30.

Tefsîri 'l-Kur'ân adlı eseri hazırlamıştır. Bu çalışmalarında rivayet ve dirayet yöntemlerini kullanmış, kıraat farklılıkları, nâsih-mensuh ve nüzûl sebepleri konularına da yer vermiştir. Ayrıca İsrailiyat rivayetlerine de yer verdiğini eserde açıkça belirtmiştir. *Zâdü 'l-Mesîr* çeşitli dönemlerde M. Züheyr eş-Şâvîş, Abdülkâdir el-Arnaût (ö. 2004) ve Şuayb el-Arnaût (ö. 2016) tarafından neşredilmiştir. Bu eserin ardından İbnü'l-Cevzî, ulûmü'l-Kur'ân alanında önemli bir eser sayılan *Fünûnü 'l-Efnân fî 'Uyûni 'Ulûmi 'l-Kur'ân* kitabını kaleme almıştır. Yaklaşık otuz ana başlıktan oluşan bu eser, yazarın diğer çalışmalarında ayrıntılı şekilde ele aldığı konuları özetler niteliktedir. *Fünûnü 'l-Efnân*, Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merrâküşî tarafından 1970'te Dârülbeyzâ'da, Hasan Ziyâeddin Itr tarafından 1987'de Beyrut'ta, ayrıca Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî tarafından 1988'de Bağdat'ta farklı baskılarla yayımlanmıştır.⁴⁹

b) Hadis İliminde: İbnü'l-Cevzî, “Hâfızü'l-İrâk” ve “Nâsirü's-Sünne” unvanlarıyla tanınmış bir hadis âlimidir. Hadis rivayetlerinde, hocalarından ne zaman ve nasıl hadis aldığını titizlikle kaydetmiş, rivayetlerin hem sözlü hem yazılı kaynaklardaki doğruluğunu, özellikle *Sahih-i Müslim* ve *Sahih-i Buhârî*'de yer alıp almadığını detaylı şekilde incelemiştir. İbnü'l-Cevzî, hadis ilmine ve bu alanda temayüz etmiş âlimlere büyük hürmet göstermiş; bu saygılı tutumu çevresindekilere de tavsiye etmiştir. Hadis ilminde gerekli titizliği göstermeyenleri tenkit etmiş ve yaşadığı dönemde bu alandaki en yetkin isimlerden biri olarak kabul edilmiştir.⁵⁰

İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı dönemde bid'atların, mezhepler arası çekişmelerin ve toplumsal huzursuzlukların yaygınlık kazandığı; buna paralel olarak uydurma hadislerin de arttığı görülmektedir. Bu durum, onu *el-Mevzû'ât* adlı eserini kaleme almaya yöneltmiştir. Yaklaşık bin sekiz yüz elli rivayet içeren bu eser, fıkıh konularına göre düzenlenmiştir. Ayrıca hadis alanında önemli bir çalışma olan *Câmi'u'l-Mesânîd bi-Hasri'l-Esânîd* adlı eserinde, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i temel alınarak, sahâbenin *Buhârî*, *Müslim* ve *Tirmizî*'de yer alan rivayetler sistematik şekilde toplanmış ve her bir sahâbîye ait müsned daha ayrıntılı biçimde belirlenmeye çalışılmıştır.⁵¹

c) Akaid İliminde: İbnü'l-Cevzî'nin önemli eserleri arasında *Saydü'l-Hâtr*, *Es-Sebât 'ine 'l-Memât*, *Def'u Übheti 't-Tebîh*, *Tezkiretü Üli 'l-Besâir fî Ma'rifeti 'l-Kebâir* ve *El-Karâmita* yer almaktadır. Özellikle *Telbîsü İblîs* adlı eseri, İbnü'l-Cevzî'nin özellikle

⁴⁹ Yavuz, Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”.

⁵⁰ Yavuz, Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”.

⁵¹ Kılıçarslan, *Zadu 'l-Mesir Bağlamında İbnü'l-Cevzi'nin Tefsir Metodu*, 28.

mutasavvıflar başta olmak üzere bazı İslâmî kesimlerin düşünce yapılarını kelâmî esaslar çerçevesinde eleştirdiği önemli bir çalışmasıdır. Farklı çevrelerden eleştiriler almış olmakla birlikte, eser Mehmet Ali Kara tarafından İblis'in Hileleri adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.⁵²

d) Fıkıh İlminde: *Minhâcü 'l-Kâsidîn, Der 'ü 'l-Levm ve 'd-Daym fî Savmi Yevmi 'l-Gaym, Ahkâmü 'n-Nisâ, Müsîrü 'l-Arâmi 's-Sâkin ilâ Eşrefi 'l-Emâkin, Takrîrü 'l-Kavâ'id, Tahrîrü 'l-Fevâ'id fî Usûli Mezhebi 'l-İmâm Ahmed b. Hanbel.*⁵³

e) Diğer Eserleri: *Saydü 'l-Hatır, el-Muklik, Leftetü 'l-Kebed ilâ Nasîhati 'l-Veled, Zemmü 'l-Hevâ, Sıfatü 's-Safve, et-Tıbbü 'r-Ruhânî, Bahru 'd-Dümû, Ru 'ûsü 'l-Kavâir, et-Tebşıra, Uyûnü 'l-Hikâyât, Mehâsinü 'l-Âsâr ve Arâ 'ibü 'l-Ahbâr, el-Müdhiş, Telbîsü İblîs.*⁵⁴

1.2.2. İbnü'l Cevzi Döneminin Tahlili ve Düşünce Yapısı

İbnü'l-Cevzî, hayatının tamamını Abbâsîler döneminin sosyo-kültürel yapısı içerisinde geçirmiştir. Onu doğru bir şekilde tanıyabilmek ve ilmi kişiliğini kavrayabilmek için, yaşadığı dönemin siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik yapısını incelemek gerekir. Bu unsurlar, onun yetiştiği çevreyi ve düşünsel dünyasını şekillendiren temel etkenlerdir. Zira insan, sosyal bir varlık olarak yaşadığı toplumdan bağımsız değerlendirilemez. Kişi, önce ailesinden, ardından içinde bulunduğu toplumdan eğitim ve terbiyesini alır; hayatını bu birikim üzerine inşa eder. Bireyin gelişim sürecinde karşılaştığı olaylar, toplumdaki değişimler ve fikrî akımlar, onun düşünce dünyasında izler bırakabilir; bu da karakterine ve hayata bakışına yansır. Sonuç olarak, bireyin değer yargıları ve kişilik özellikleri, içinde yaşamış olduğu sosyal ve kültürel çevre ile doğrudan bağlantılıdır.⁵⁵

Bilim insanları, fikir ve ilim hayatına katkı sunarken, yaşadıkları toplumun şartlarından, akımlarından etkilenmekte ve aynı zamanda bu topluma çeşitli katkılar sunarak toplumun evrilmesine neden olup dönüştürmektedirler. Bu etkileşim sürecinde, bazı dönemlerde son derece yoğun ve derin bir biçimde tezahür edebilmektedir. Kur'ân

⁵² Ar1, “İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri”, 179.

⁵³ Ar1, “İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri”, 179.

⁵⁴ Ar1, “İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri”, 179.

⁵⁵ Talip Özdeş, *Kur'ân'ın Tefsir ve Yorumunda Bir Dönüm Noktası Maturidi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 22.

ve hadisleri tefsir eden müfessirlerin, içinde bulundukları toplumun dinamiklerinden bağımsız hareket ettikleri varsayımı, ilmî gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Bu doğrultuda, ömrünün büyük bölümünü Bağdat'ta sürdüren İbnü'l-Cevzî'yi doğru bir şekilde anlayabilmek ve eserlerini sahih bir biçimde değerlendirebilmek için, onun yaşadığı dönemde Bağdat'ın sosyo-politik, ilmî ve kültürel yapısının kapsamlı bir şekilde tahlil edilmesi gereklidir. Bu yaklaşım, İbnü'l-Cevzî'nin fikrî dünyasının daha derinlemesine kavranmasına imkân sağlayacaktır.⁵⁶

İbnü'l Cevzî'nin telif ettiği eserlerinde onun da kendi yaşadığı sosyo-kültürel çevreden uzak olmadığı fark edilmektedir. Telif ettiği eserleri bir tarih menbaı içinde onun müellif yeteneği, özellikle toplumun ve öğrencilerin talep ettiği ihtiyaçları mesabesinde birçok eser ortaya çıkarmasına sebep olmuştur. Bilahare bazı eserleri kendi yaşamış olduğu toplumdaki müşahade ettiği olumsuz yönlerden mütevellit yazmaya karar verdiği görülmektedir.⁵⁷

1.2.3. Döneminin Siyasi-Politik ve İçtimaî Tahlili

Fikir ve hadiseler sosyolojik bir olgu olarak birbirleriyle yakından ilişkili olduğundan, tarihe yön veren düşünce ve akımları değerlendirmek dönemi daha sağlıklı biçimde anlamamıza imkân sağlar. Bu bağlamda, İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı çağın sosyo-kültürel yapısını incelemek, onun hayatı ve eserlerine dair önemli çıkarımlar yapmamıza zemin hazırlayacaktır.

Emevî Devleti, kuruluş döneminden itibaren bariz bir tutumla kabile merkezli (asabiyet) bir siyaset takip etmiş, üstelik bu tutum, yalnızca tek boyutlu bir ayrımcılıkla sınırlı kalmayarak, çift yönlü bir yapıya bürünmüştür. Bu ayrımın ilk boyutu, kökenleri Cahiliye devrine kadar götürülebilecek olan ve Ümeyyegoğulları ile Hâşimoğulları arasındaki tarihî çekişmenin devamı mahiyetinde Arap kabileleri arasındaki içsel çatışmalarla şekillenmiş; ikinci boyutu ise, Arap unsurlar ile *mevâlî*⁵⁸ arasındaki etnik temelli bir ayrımcılık olarak tezahür etmiştir. Emevîler'in, müslüman cemaatini bu şekilde keskin sosyal ve etnik farklılıklara dayalı olarak böümlere ayırmaları, kısa vadede iktidarlarını tahkim edici bir unsur gibi görünmüşse de, uzun vadede bu siyasetin

⁵⁶ Kılıçarslan, *Zadu'l-Mesir Bağlamında İbnü'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu*, 9.

⁵⁷ Kılıçarslan, *Zadu'l-Mesir Bağlamında İbnü'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu*, 9.

⁵⁸ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2025).

doğuracağı parçalanma ve çözülme dinamiklerini öngörmeye yetersiz kalmışlar; böylelikle kendi inkırazlarını hazırlayan süreci bizzat kendileri başlatmışlardır.⁵⁹

Abbâsîlerin, yukarıda bahsi geçen unsurların yardımlarıyla iktidarı ele geçirmeleriyle beraber, devlet idaresinde önemli bir dönüşüm meydana gelmiş; Arap olmayan Müslümanlar da önemli idarî, askerî ve malî makamlarda görev almışlardır. Ancak Emevîler ile Hâşimîler arasındaki bilinen tarihî mücâdele, Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle tam manasıyla son bulmamıştır. Abbâsîler, Emevîler tarafından kendilerine uygulanan katliamların intikamını almak gayesiyle hareket ederken; Emevî ailesi de Arap kavmini Abbâsîlere karşı tahrik etmek için her türlü politik emeller ortaya koymuş ve bu hususta kısmen başarılı olabilmışlardır.⁶⁰

Emevîlerin bu teşebbüslerini boşa çıkarmak isteyen Halife Mu'tasım-Billâh, Arap unsurlarının kendisine muhalif olmamaları ve fakat Türk unsurların hizmetinden de azami ölçüde faydalanmak amacıyla Samarra adını taşıyan yeni bir yerleşim merkezi kurmuş ve devletin yönetim idaresini buraya taşımıştır. Böylelikle hem Arap unsurun hoşnutsuzluğunu minimum düzeye indirmeyi hem de Türk topluluklardan sağlamış olduğu askeri yetenek ile idaresini güçlendirmeyi hedeflemiştir.⁶¹

VI. (XII.) yüzyılda İslam dünyasında öne çıkan başlıca siyasi güçler arasında Abbâsîler (133–656/750–1258), Fâtımîler (297–567/909–1171), Gazneliler (352–582/963–1186), Karahanlılar (382–608/992–1211), Selçuklular (430–591/1038–1194) ve Eyyûbîler (567–867/1171–1462) yer almaktadır. Bu dönemde, İslam kültür ve medeniyetinin parlak bir dönemini yansıtan Abbâsî Devleti önemli ölçüde zayıflamış, parçalanarak birçok küçük ve birbirleriyle rekabet halinde olan devletçiklere bölünmüştür. Bu siyasi atmosferde Emîrî'l-ümerâlık makamı ortaya çıkmış; İbnü'l-Furât liderliğindeki Furâtîler güçlü bir siyasi aktör olurken, onlara karşı Cerrahîler adlı rakip grup sahneye çıkmıştır. Halife Muktedir, bu iki fraksiyon arasındaki güç dengesini sağlamak için zaman zaman birini vezir olarak atayarak siyasî dengeyi korumaya çalışmıştır. Ancak her iki grup da giderek özerklik kazanarak, adeta bağımsız devletler gibi kendi yönetim yapılarını oluşturmuşlardır.⁶² 324 (936) yılında İbn Râik'in Emîrî'l-ümerâ tayin

⁵⁹ İsmail Yiğit, “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ağustos 2025).

⁶⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ağustos 2025).

⁶¹ Yıldız, “Abbâsîler”.

⁶² Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Ḳur'ân* (Beyrut: Daru'l Beşair, 1408), 16-24.

edilmesi, Abbâsî halifeliği açısından yeni bir devrin başlangıcını teşkil etmiştir. Sâmerâ döneminde Türk kumandanların halifeler üstündeki etkisi artmasına rağmen, halifeler yine de sorumluluklarını başkasına devretmemişti. Fakat bu yeni dönemde, halifeler daha önce hiç görülmemiş şekilde idarî ve siyasî yetkilerini Emîrû'l-ümerâlara devretmek zorunda kalmışlardır.⁶³

Abbâsî hilafeti, özellikle V. (XI.) yüzyıldan itibaren otorite bakımından en geniş sınırlara ulaşmışsa da bu genişleme, aynı zamanda merkezî gücün zayıflama sürecine girmesine yol açmıştır. Hilafetin otoritesinin zayıflamaya başladığı bu dönemde, çöküş belirtileri toplumun farklı katmanlarında hissedilmiş ve zamanla daha da derinleşmiştir.⁶⁴ Bu çözülme sürecinde Bağdat bölgesinde etkisini artıran Şîî Fâtımî Devleti, politik bir hamle olarak “*Emîru'l-Mü'minîn*”⁶⁵ unvanını kullanmaya başlamış ve bu durum, bölgede çok başlı bir siyasî yapı doğurmuştur. Böylece farklı coğrafyalarda aynı anda hilafet iddiasında bulunan kişi ve gruplar ortaya çıkmıştır. Fâtımîler, özellikle Halife Âmir b. Mansûr (416–519/1025–1125) döneminde Mısır'da siyasî ve kültürel açıdan en parlak dönemlerini yaşamışlardır. Ancak bu zirve döneminin ardından kısa sürede çözülme başlamış ve nihayetinde Fâtımî Devleti dağılma sürecine girmiştir. Buna karşılık, XII. yüzyıl boyunca Abbâsî hilafeti Bağdat merkezli olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.⁶⁶

Bu dönemde islam aleminde hakim olan nüfuz çatışmasının bir benzeri de Abbasîlerin ekol ve kültür merkezi olan Bağdat'ta kendini göstermekteydi. Bir şîî düşünce unsuru olarak Büveyhiler, 945 yılında Bağdat'ı yağmaladılar ve işgal ettiler. Bölgesel otorite ve nüfuz çatışmasında olan Halifeler siyasi ve askeri nüfuzu kaybederek Büveyhiler'in emellerine, yayılmacı politikalarına alet olmuşlardı. Daha sonra Büveyhiler nüfuz ve etkinliklerini koruyamayarak, güçlerini kaybetmişler, Fâtımîler bu güç kaybını fırsat bilerek kendilerine biat eden Halifeler aracılığıyla hutbeler okutmaya başlamışlardır. Bu siyasi otoritersizlik ve istikrarsızlık üzerine Sünnî ekol düşüncesine sahip olan Selçuklular harekete geçip Bağdat'ı Fâtımîler'den geri alarak hilafeti Abbasî

⁶³ Ahmet Gökhan Öztürk, *İbnü'l-Cevzî'nin Tefsîru Lüğati'l-Kur'an'ının Tahkîki ve Tahlili* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 183 s./5-6.

⁶⁴ Ebul Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, çev. Abdulvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 3.

⁶⁵ Mustafa Fayda, “Emîrû'l-Mü'minîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2025).

⁶⁶ Ebul Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 17/167-184.

devletine tevdi etmiştir. Ancak Abbasî Hilafeti Selçuklu sultanlarının himayesinde kalarak kendi nüfuzlarını Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye bölgelerine hissettirememiş siyasal otoritesi kısıtlı bir nüfuz ortaya koyabilmiştir.⁶⁷

Hülasa bu siyasal çerçeve tarihî boyut neticesinde nüfuz çekişmelerinin ve siyasal çöküntünün dini düşünce-felsefe yapısına sirayet etmesi ve onu etkilemesi kaçınılmazdır. Şîi-Sünni hareketlerinin ve özellikle bâtinî hareketlerinin fıkralaşma süreçlerinin yaşandığı bu dönemde dini çatışmaların yoğun olarak görüldüğü düşünülmektedir. Bu tahlil ve tahkiklerden mütevellit İbnü'l Cevzî'nin yaşadığı bu dönem onun ilmi faaliyetlere daha çok emek vermesine neden olmuş, toplumu ve efradını bilinçlendirme yolunda önemli eserler kaleme almasına yol açmıştır.

Hicrî VI. yüzyılda Bağdat, Abbâsî hilafetinin merkezi olarak önemli bir sosyal ve kültürel yapıya sahipti. Şehirde farklı mezheplerden ve etnik gruplardan oluşan çok katmanlı bir toplum vardı. Üst tabakada halife ailesi, vezirler ve ulemâ yer alırken, orta sınıfı tüccarlar ve zanaatkârlar oluşturuyordu. Alt sınıf ise hizmetliler ve köelerden oluşuyordu. Mezhebî farklılıklar zaman zaman sosyal gerilimlere yol açsa da, Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Şîi topluluklar bir arada yaşıyorlardı. Ayrıca zimmî statüsünde Yahudi ve Hristiyan cemaatler de şehirde varlık gösteriyordu. Bu çeşitlilik Bağdat'ın zengin sosyal dokusunu oluşturuyordu.⁶⁸

İslam toplumunda mezhep ayrılıkları, tarih boyunca hem hukukî hem de inanç alanında çeşitli sorunlara yol açmıştır. Özellikle hicrî 5. yüzyılda Sünnîler ile Batınîler ve aşırı Şîi gruplar arasında ciddi çatışmalar yaşanmıştır. Aynı zamanda Sünnîler arasında da mezhep farklılıklarından kaynaklanan anlaşmazlıklar görülmüştür. Örneğin, Hanefî mezhebi, bazı gruplar tarafından eleştirilmiş ve bu nedenle zaman zaman dışlanmıştır. Bu tür gerilimler toplumda huzursuzluğa sebep olmuştur.⁶⁹

Böyle bir ortamda yaşayan İbnü'l-Cevzî, hicrî 6. yüzyılda farklı görüşler arasındaki ayrılıkları azaltmak amacıyla önemli bir çaba göstermiştir. Eseri "*Zâdü'l-Mesîr*"de, değişik kelamî yaklaşımların dayandığı ayetlerin nasıl doğru anlaşılması gerektiğini açıklamış ve bu yorumlarını hem akıl hem de nakil temelli delillerle desteklemiştir. İbnü'l-Cevzî, fırka isimlerini mümkün olduğunca kullanmaktan kaçınmış,

⁶⁷ Öztürk, *Tefsîru Lüğati'l-Kur'an'ının Tahkîki ve Tahlili*, 8.

⁶⁸ Abbas Güçlü, *Abbâsîler Döneminde Bağdat* (İstanbul: İFAV Yay., 2010), 122.

⁶⁹ İsmail Kara, *İbnü'l-Cevzî ve Kelamî Yaklaşımı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 135-142.

gerektiğinde sadece fikirler üzerine odaklanarak kişisel eleştirilerden uzak durmuştur. Bu tutumu, dönemin toplumsal barışına katkı sağlamıştır.⁷⁰

⁷⁰ Kılıçarslan, *Zadu'l-Mesir Bağlamında İbnü'l-Cevzi'nin Tefsir Metodu*, 15.

İKİNCİ BÖÜM

ZÂDÜ'L MESİR Fİ İLMİ'T TEFSİR'DE KUR'ÂN İLİMLERİ

2.1. Zâdü'l-Mesîr Hakkında Malûmat

İbnü'l-Cevzî, farklı ekollerde ve ilim sahalarında eserler vermiş, tefsir, hadis, tarih, akaid ve fıkıh gibi alanlarda ilmî değeri yüksek birçok çalışma kaleme almıştır. Bu alanlara dair öne çıkan eserlerinden bazıları *Zâdü'l-Mesîr*, *Telbîsü İblîs*, *el-Muntazam fî Târîhi 'l-Mülûk ve 'l-Ümem*, *Sıfatü's-Safve* ve *Ahkâmü'n-Nisâ*'dır. Tefsir ilmine yönelik olarak ise *el-Muğnî*, *Zâdü'l-Mesîr* ve *Teysîru'l-Beyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân* onun en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Bu çalışmada özellikle, tefsir alanında müellifin en kapsamlı ve itibarlı eseri kabul edilen *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* merkezinde, onun Kur'ân ilimlerine yaklaşımı incelenecektir.

İbnü'l-Cevzî'nin dönemin Arap düşünce ve edebiyatına vukûfiyeti ile Kur'ân'ın mahiyeti ve faziletine dair derin bilgisi, onun zihnî dünyasında güçlü bir tasavvur oluşturmuş ve bu birikim onu müfekkîr bir müfessir olma yoluna yöneltmiştir. Müellif, *Zâdü'l-Mesîr*'i telif ederken tartışmalı meseleleri ve farklı görüşleri analitik bir yaklaşımla ele almış, böylece eseri ilmî bir değer ve rehberlik vasfıyla kaleme alarak insanlara hidayet yolunu gösterebilecek bir kaynak haline getirmiştir.⁷¹

Beyanî ve meânî ilimlerine özel bir önem atfetmiş, Kur'ân'ın kapsamlı bir şekilde tefsir edilmesinin bu ilimlerin katkısı olmaksızın mümkün olamayacağını ifade etmiştir.⁷² Bu yaklaşımının bir yansıması olarak özellikle Bakara Sûresi'nin tefsirinde, dil ve anlam boyutunu dikkate alarak ayrıntılı açıklamalar yapmış, dikkat çekici örneklerle meseleyi derinleştirmiştir.⁷³ Eserde, çok katmanlı konular ele alınmış; mevzular soru-cevap yöntemi ve tefsir üslubu çerçevesinde işlenerek okuyucuya aktarılmıştır.⁷⁴

Tefsir geleneğinde genel kabul gören eserlerde olduğu üzere, bu tefsir de kendinden önceki güvenilir tefsir ve hadis kaynaklarına dayanır. Özellikle Kütüb-i Sitte, Taberî'nin tefsiri, İbnü Kuteybe'nin *Te'vilu Muşkili 'l-Kur'ân ve Garibu 'l-Kur'ân*'ı, Ferrâ ve Zeccâc'ın *Meâni 'l-Kur'ân* çalışmaları, Ebû Alî el-Fârisî'nin *el-Hucce*, Ebû Ubeyde'nin *Mecâzu 'l-Kur'ân*, Hattâbî'nin *Esmâullahi 'l-Hüsna* ile İbnü'l-Enbârî ve diğer müelliflerin eserleri sıkça kaynak olarak kullanılmıştır.⁷⁵

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/9-10.

⁷² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/11.

⁷³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/24-29.

⁷⁴ İsmail Cerrahoğlu, “Abdurrahman İbnü'l-Cevzi ve ‘Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr’ Adlı Eseri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 29/1-4 (01 Eylül 1987), 131.

⁷⁵ Cerrahoğlu, “İbnü'l-Cevzi ve ‘Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr’ Adlı Eseri”, 132.

Genellikle müfessirlerin tefsir yöntemlerine dair en sağlam bilgiyi, bizzat kendi eserlerinin mukaddimelerinde bulmak mümkündür. İbnü'l-Cevzî'nin bu konudaki görüşleri ve tefsir yazma amacını, *Zâdü'l-Mesîr*'in mukaddimesinden şu şekilde öğreniyoruz:

“Bütün tefsir kitaplarını inceledim. Bazıları okuyucuyu umutsuzluğa sevk edecek kadar kapsamlı, bazıları ise herkesin faydalanamayacağı ölçüde kısıtlıydı. Orta halli olanlar ise düzensiz oldukları için çok az fayda sağlıyordu. Pek çok müşkil nokta ihmal edilmiş, garip olanlar açıklanması gerekirken bırakılmış, garip olmayanlar ise açıklanmıştı. Ey okuyucu, sana lafızlar bakımından en özlü, ilim açısından zengin, kolay anlaşılır ve kapsamlı olan *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr* adlı eserimi sundum.”⁷⁶

Bu ifadeler İbnü'l-Cevzî'nin tefsirini kaleme alma gerekçesini net biçimde ortaya koyar. O, Kur'ân tefsiri üzerine yazılmış çeşitli eserlerdeki eksiklikleri derin bir bakışla fark etmiş ve okuyucuların en iyi şekilde faydalanabilmesi için daha önceki kaynaklardan yararlanarak onları özetlemiş, tasnif etmiş ve açıklamıştır. Kelimelerin sarf, nahiv ve garip yönlerine işaret etmiş; ayrıca âyetin farklı anlamlarını tasnif ederek bu görüşleri ileri süren âlimleri de zikretmiştir. Genellikle rivayetlerin isnadlarını kısaltarak ilk nakleden kişiyi belirtmiş, bir hadisçi olarak en sağlam haberleri tercih etmiştir. Ayrıca ayetlerin tefsirinde bazı böümler açarak ayetin delaleti altındaki hükümler veya ilgili konuları ele almıştır. Tefsirinde şiirle istişhada da geniş yer vermiştir.⁷⁷

Tefsir ilminin faziletine dair rivayetler arasında, Ebû Abdîrahmân es-Sülemî(ö. 73/692 [?])'nin İbn Mes'ûd'dan naklettiği şu bilgi dikkat çeker: Sahâbîler, Allah Resûlü'nden Kur'ân'dan on âyet öğrenir, bu âyetlerin anlamını ve gerektirdiği amelleri anlayıp davranış haline getirmeden âyete geçmezlerdi.⁷⁸ İyâs b. Muâviye de tefsir bilmenin önemini şöyle tasvir eder: Kur'ân'ı okuyup da tefsirini bilmeyen kişinin durumu, geceleyin dostları tarafından gönderilen bir mektubu kandilsiz bir ortamda açıp içeriğini tanıyamayan bir topluluğun durumuna benzer; ancak kandil geldiğinde mektubun içeriği anlaşılır.⁷⁹ Bu rivayetler, tefsir bilgisinin, Kur'ân'ın doğru yorumlanması ve uygulanması bakımından temel bir ekol olduğunu ifade eder.⁸⁰

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/9.

⁷⁷ Cerrahoğlu, “İbnü'l-Cevzî ve ‘Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr’ Adlı Eseri”, 132.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/11.

⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/12.

⁸⁰ Cerrahoğlu, “İbnü'l-Cevzî ve ‘Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr’ Adlı Eseri”, 132.

2.1.1. Hurûf-u Mukattaa

Kur'ân-ı Kerim'de bazı sûrelerin başında bulunan bir harften veya birkaç harfin birleşmesinden oluşan harflere mukattaa (kesik harfler) denir. Bu harfler, lafzî anlam taşımadıkları için “hakikî müteşâbih” olarak kabul edilmiş ve üzerine çeşitli yorumlar yapılmıştır.⁸¹ Bu yorumlara geçmeden önce hurûf-u mukattaa'nın ne olup olmadığı, yorumlanıp yorumlanamayacağı hususunda genel bilgi vermemiz elzemdir.

Hurûf-u mukattaa,⁸² Kur'ân-ı Kerîm'de toplam 29 ayette geçmekte olup, bu ayetler sırasıyla şu sûrelerde yer almaktadır: Bakara(بَٰكِرَآءُ), Âl-i İmrân(آلِ اِيْمْرَانِ), A'râf(اَلْاَعْرَافِ), Yûnus(يُونُسَ), Hûd(هُودَ), Yûsuf(يُوسُفَ), Ra'd(الرَّادِّ), İbrâhîm(اِبْرٰهِيْمَ), Hicr(الْحٰجِرَ), Meryem(مَرْيَمَ), Tâhâ(طٰهَ), Şuarâ(الشُّعَرَا), Neml(نَمْلَ), Kasas(كَاسَسَ), Ankebût(اَنْكَبُوتَ), Rûm(الرُّومَ), Lokmân(لُكْمَانَ), Secde(السَّجْدَةِ), Yâsîn(يٰسِيْنَ), Sâd(صَادَ), Mü'min(الْمُؤْمِنِ), Fussilet(فُصِّلَتِ), Şûrâ(الشُّرَا), Zuhruf(الْزُحْرُفِ), Duhân(الدُّهَانِ), Câsiye(الْجَاسِيَةِ), Ahkâf(اَحْكَافَ), Kâf(كَافَ) ve Kalem(كَلَمَ). Hurûf-u mukattaa'ya örnek olarak: (اَلَمْ) *Elif, Lâm, Mim*.⁸³

İbnü'l-Cevzî'nin Hurûf-u mukattaa konusundaki yaklaşımı, klasik rivayet ağırlıklı tefsir anlayışına yakınlık göstermektedir. O, Bakara sûresi'nin baş kısmında bulunan “*Elif-Lâm-Mîm*”⁸⁴ ayetinin tefsirinde Hurûf-u mukattaa hakkında genel bir değerlendirme sunmuş; bu harflerin anlamı konusunda ileri sürülen farklı görüşleri sıralamıştır.⁸⁵ Ancak İbnü'l-Cevzî, tefsirinde tekrarlanan benzer harf grupları için ayrı açıklamalar yapmaktan ziyade, yalnızca ilk geçtiği yerde detaylı yorumlara yer vermiştir. Diğer sûrelerin başlarında benzer kombinasyonlar tekrarlandığında ise ya önceki açıklamaya atıfta bulunmuş ya da herhangi bir değerlendirme yapmadan geçmiş, tefsirini kısa ve öz tutmuştur.

Bu yöntem, hem okuyucuya tekrarları önleyen bir kolaylık sağlamış hem de müellifin tefsirindeki düzenli yapıya katkı sunmuştur. Hurûf-u mukattaa konusunda katı bir tercihte bulunmaktan kaçınarak, farklı rivayetlere yer vermesi ise onun ihtiyatlı ve ilmi objektiflik gözetten yaklaşımının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

⁸¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü* (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 156-158.

⁸² M. Zeki Duman, Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2025).

⁸³ el-Bakara 2/1.

⁸⁴ el-Bakara 2/1.

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/26.

Hurûf-u mukattaa İbnü'l Cevzî'ye göre; alimler tarafından altı görüş etrafında toplanmıştır.⁸⁶

Birinci manaya göre: Allah'ın her vahiyde kendine has bir sır taşıdığını, Kur'an-ı Kerimde'de bu sırrını belirtmek amacıyla bazı sûrelerin başına bu şekilde ayetler karineler indirdiğini⁸⁷ beyan eder. Şa'bi, Ebu Salih ve İbn Zeyd'te aynı görüştedirler.

İkinci manaya göre: Hurûf-u mukattaa ayetlerinin Allah'ın bazı isimlerini ortaya çıkardığı görüşüdür, buna göre insanlar bu isimleri ve onların manalarını bilselerdi, duaların kabulüne kapı aralayan ism-i azam'ı ortaya çıkaracağı⁸⁸ düşüncesidir. Ebu'l Aliye ile Rebi bin Enes'te aynı görüştedirler.

Üçüncü manaya göre: Bu harfler Allah'ın kendisiyle yemin etmiş olduğu harflerdir, bu harflere yemin edilmesi, onların şeref ve öneminden dolayıdır. Bu harfler indirilen kutsal kitapların temelini oluşturur ve onlarla zikredilip tevhid edilir. Bu görüş, İbn-i Abbas ve İkrime'ye aittir.⁸⁹

Dördüncü manaya göre: Bu harflere zikrederek diğerlerine işaret etmesidir. Yani kendisinden sonra gelen sözler ve kelimelerin telif temeli olduğu için aslı olduğu için, temelinde inanmayanları aciz bırakma düşüncesi olduğudur. Ferrâ (ö.207/822) ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) görüşüdür.⁹⁰

Beşinci manaya göre: bu harfler sûrelerin isimleri olduğu Zeyd bin Eslem, oğlu Ebu Fahite Said b. İlaka görüşüdür.⁹¹

Altıncı manaya göre: Bu harfler Arap kültüründe ve belâğatında kullanıla gelen şifrelerdir, Ahfeş, Zeccac ve İbnü'l- Enbari alimlerinin görüşüdür.⁹²

İbnü'l-Cevzî, Hurûf-u mukatta'a ile ilgili olarak kendi yorumunu ortaya koymaktan ziyade, bu alanda ileri sürülen görüşleri nakletmeyi tercih etmiş ve her bir görüşü, ilgili âlimlere nispet ederek tarafsız bir aktarımda bulunmuştur.

⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/26.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/26.

⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/26.

⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/26.

⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/26.

⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/26.

⁹² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/26.

2.1.2. Nâsih-Mensûh

“Nesh”, sözlük anlamı itibarıyla “ortadan kaldırmak”, “nakletmek” ve “açıklamak” gibi anlamlara gelir. Terim olarak, önceden belirlenmiş bir şer’î hükmün, sonradan gelen başka bir şer’î delil doğrultusunda yürürlükten kaldırılmasıdır. Bu çerçevede, hükmü kaldırılan önceki delil veya hüküm “mensûh”, onu ilga eden yeni hüküm yahut delil “nâsih” olarak adlandırılır.⁹³

İbnü’l-Cevzî neshi şu şekilde tanımlar: “*Nesih, kullara teklifi (emredilmesi yahut yasaklanması) sabit olan bir hükmün yeni bir hüküm, nass karşılığında veya karşılıksız olarak kaldırılması’dır.*”⁹⁴ Aklî ve şer’î olarak neshi kabul eder. Neshin akla uygun olduğunu; Allah’ın kullarının yararına uygun şekilde, belirli zaman ve durumlarda bazı hükümlerin indirilmesinde herhangi bir sakınca bulunmadığını; bunun asla beda’ olarak nitelendirilemeyeceğini ve tanımlanamayacağını savunur. Bu durumun şer’î bağlamda en dikkat çekici örneği olarak, Yahudi ve Hristiyanların da itiraz edemeyeceği bir gerçek olarak, Hz. Âdem’in çocuklarının birbirleriyle evlendirilmesi gösterilmektedir.⁹⁵

Kur’ân’daki nesh olgusunu üç ana kategori altında tasnif eden İbnü’l-Cevzî, bu bağlamda lafzî ve hükmü birlikte neshedilmiş, yalnızca lafzî neshedilip hükmü muhafaza edilen ve nihayetinde lafzî sabit kalmakla birlikte hükmü neshedilmiş olmak üzere üç farklı nesh türünden söz etmektedir.

- *Metin Olarak Mensûh Hükmen Bakî Olan Nasslar*
- *Hem Metni Hemde Hükmü Mensuh Olan Nasslar*
- *Metin Olarak Bakî Hükmen Mensuh Olan Nasslar*

Bahsi geçen konuda üç farklı türü yukarıdaki şekilde sıralayabiliriz.

2.1.2.1. Metin Olarak Mensûh Hükmen Bakî Olan Nasslar

Kur’ân-ı Kerîm’de indirilip sonradan tilâveti neshedilmiş, ancak hükmü kendi yerini muhafaza eden bazı âyet-i kerîmeler mevcuttur ki, bu kısım nesh örneğine, “lafzî

⁹³ Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ağustos 2025); Esat Taş, *İbnu’l-Cevzî’nin Nevâsihu’l-Kur’an Adlı Eserinin Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 25-26.

⁹⁴ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Nâsihu’l-Kur’ân ve mensûhu* (Beyrut: Şerif el-Ensârî Evlatları Şirketi, 1422), 1/127.

⁹⁵ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *el-Muṣaffâ bi-eküffî ehli’r-rusûḥ min ilmi’n-nâsiḥ ve’l-mensûḥ* (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1418), 5.

mensûh, hükmü bâkî” tanımlamasıyla ifade edilmiştir. Ancak tanımlanan kıstasa örnek olarak ekseri ulemanın ittifakla üzerinde durdukları recm ayeti örnek olarak gösterilmektedir. Her ne kadar tilâveti (metni) mushaf içerisinde mevcut değilse de, hükmünün icrası Hz. Peygamber’in döneminde ve Hulefa-i Râşidîn dönemlerinde vuku bulmuştur.

Bu hususta Hz. Ömer bir hutbesinde şu şekilde beyan buyurmuştur:

“Recm âyeti nâzil oldu. Bizler o âyeti tilâvet ettik, mahiyetini kavrayıp icra eyledik. Resul-i Ekrem bu hükmü fiilen tatbik etmiştir. Vefatından sonra da biz dahi aynı cihette bu hükmü uyguladık. Endişem şudur ki, nâs, uzun zaman geçtikten sonra, “Recm âyetini mushafta bulamıyoruz” deyip sapkınlığa düşer ve Cenâb-ı Hakk’ın farz kıldığı bir hükmü terk eder. Şüphe yok ki recm, evli kadın ve erkekler hakkında zina fiilinin şahadet, hamilelik yahut ikrar ile sabit olması halinde, Allah Teala’nın kitabında sabit bir haktır. Eğer insanların, “Ömer, Allah’ın Kitâbı’na sonradan ekleme yaptı” demelerinden çekinmeyecek olsaydım, bizzat o ayeti elimle mushafa kaydederdim.”⁹⁶ Bu rivâyet, lafzî nesh kavramının İslâm hukuk usûlü ve tefsîr ilmindeki mâhiyetine dâir mühim bir delil olmakla beraber aynı zamanda dinin emir ve yasakları, hüküm kaynaklığı vazifesine temel bir misal teşkil etmektedir.⁹⁷

2.1.2.2. Hem Metni Hem Hükmü Mensuh Olan Nasslar

Kur’ân’da hem lafzen hem de hükmen tamamıyla neshedilmiş bazı ayetlerin varlığı, klasik tefsir ve usul literatüründe münakaşa konusu olmuş ve bu bağlamda pek çok haber nakledilmiştir. Bu misalden neshin var olduğuna dair delâlet eden haberlerden hareketle alimler, bilhassa Ahzâb Sûresi’ni misâl olarak zikretmişlerdir.

Bilahare, Ahzâb Sûresi, önceleri Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri kadar uzun bir muhtevaya sahipken, ilerleyen zamanlarda büyük bir kısmı neshe uğramış ve bugünkü sûretine temayül etmiştir. Allah’ın bu muradı bazı rivâyetlerle desteklenmiş, özellikle İbn Mes’ûd ve bazı sahâbilerden müstakil rivayetler bu bağlamda haber değerini almıştır.⁹⁸ Bu konu bağlamında yine örnek verecek olursak, “Ebu Musa el- Eş’arî’den yapılan bir

⁹⁶ Serahsî, Şemsü’l-Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1398/1978), 9, 37.

⁹⁷ İbnü’l-Cevzî, bu hadisin farklı versiyonlarını art arda aktarmıştır. bk. İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l Kur’ân* 1/162-164.

⁹⁸ Osman Kaya, “Kur’an’ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (01 Haziran 2014), 136-183.

rivayette; Hz. Peygamber zamanında okunan bir sûre vardı ki, Berae (Tevbe) Sûresi kadar uzun bir sûreydi, hepsi bana unutturuldu ancak ezberimde şu cümle (ayet) kalmıştır;”

“لَوْ كَانَ لِإِبْنِ آدَمَ وَاِدْيَانٍ مِنْ مَالٍ لَابْتَغَىٰ وَاِدْيَا ثَلَاثًا وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا الثَّرَابُ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَىٰ مَنْ تَابَ”

“Şayet Âdemoğlunun iki vadi dolu malı olsa üçüncüsünü ister. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur. Allah tövbe edenlerin tövbesini kabul eder.” demiştir.⁹⁹

Müstakil rivayetlerden bir diğerine göre, ashab-ı kiram Peygamber’den bir sûre öğrenmişlerdi, ancak bir gece bu sûreyi tilavet etmek için kalktıklarında, sûreye dâir bir tek kelime dahi akıllarına gelmez olmuştu. Hatırlarında sadece kalan, sûrenin öncesindeki besmeleydi. Sabah olunca, bu durumu doğrulamak amacıyla Peygamber Efendimiz’e bu konuyu sordular. Aynı ahvali yaşamış olan diğer ashab da orada toplanmıştı. Her biri, yaşadıkları acayip durumu birbirine aktarıyordu. Nihayet Peygamber onları evine davet etti ve bu müşkül durumu arz ettiklerinde, mezkûr sûrenin neshedildiğini ashaba beyan etmiştir.¹⁰⁰

2.1.2.3. Metin Olarak Bakî Hükmen Mensuh Olan Nasslar

İbnü’l Cevzî bu konu bağlamında aşağıda örnek vereceğimiz şu ayetleri işlemiştir;

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

“Ey Peygamber! Mü’minleri savaşa hazırlayıp teşvik et. Eğer sizden gerçekten sabırlı yirmi kişi olursa, onlardan iki yüz kişiye gâlip gelir. Eğer sizden aynı şekilde yüz kişi olursa kâfirlerden bin kişiye gâlip gelir. Çünkü onlar, ne için savaştığını düşünmeyen beyinsiz bir gürûhtur.”¹⁰¹

Yukarıda konu ile ilintili olan ayet aşağıda vereceğimiz ayet ile nesih edilmiştir, bu ilgili ayet ise;

الَّذِينَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ

⁹⁹ Müslim, “Zekât”, 117.

¹⁰⁰ İbnü’l-Cevzî, *Nâsihu’l-Ḳur’ân ve mensûhu*, 1/126.

¹⁰¹ el-Enfâl 8/65.

*“Ama şimdi Allah, sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafifletti. Buna göre sizden gerçekten sabırlı yüz kişi olursa, bunlar iki yüz kişiye; sizden aynı şekilde bin kişi olursa iki bin kişiye Allah’ın izniyle gâlip gelir. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.”*¹⁰²

“Eğer sizden sabırlı yirmi kişi olursa, iki yüz kişiyi mağlup eder” (el-Enfâl, 65) mealindeki ayet, zahirde haber sigasıyla gelmişse de müfessirîn çoğunluğu nazarında bu ibarenin mahiyeti itibarıyla emir anlamı ihtiva etmektedir. Zira burada, lafzen bir bildirim (ihbar) söz konusu olmakla birlikte, kastedilen mana teşriî bir yükümlülüğü taşıyan özelliktedir. Diğer bir deyişle ayetin amacı, *“Her yüz kişiyle harp etmeniz gerekir”* tarzında bir teklifî hükmün ifadesidir.¹⁰³

Bu biçimde bir mükellefiyet, İslâm’ın teşekkül döneminde, bilhassa ilk safhalarda, müminler üzerine farz kılınmış; ancak hemen akabinde inmiş olan *“Şimdi Allah sizden hafifletti...”* (el-Enfâl/66) ayetiyle bu hüküm, nesh edilmiş, hal ve şartların gerekliliğiyle tahfife gidilmiştir. Bu nesih neticesinde, bir mü’minin iki kâfir karşısında sabit kalarak mukabelede bulunması farz olarak devam ettirilmiş; lâkin düşman sayısı ikiden fazla olduğu takdirde, mü’minin geri çekilmesine cevaz verilmiştir.¹⁰⁴

Bu minvâlde anlaşılan odur ki, bahsi geçen ağır mükellefiyet, özellikle Bedir Gazvesi gibi İslâm’ın ilk muharebelerinde, tâbi olduğu şartlar minvalinde zaruret gerektirmiştir. Askerî hazırlık, sayıca azlık ve teşkilâtlanma bakımından henüz yeterince tam teşekküllü bir kuvvet ve teşkilatlanmaya erişememiş olan Müslümanlara ilâhî bir uyarı ile sabır, metanet ve azim telkin edilmiştir.

Ayetin bu şekilde tedrici bir zeminde inmesi, Kur’ân’ın teşriî usûlündeki hikmetli merhalelerine de işaret etmektedir. Bilhassa mükellefiyetin ilk safhada ağır, fakat sonrasında hafifletilmiş bir biçimde devam ettirilmesi, hem talim ve terbiye metodunun hem de fiilî uygulamanın aşama aşama hayata geçirilmesi açısından önem arz etmektedir. Böylece ümmete savaş hukuku, direniş ve sabır şuuru telkin olunmuş; sonra ise zorluk derecesine göre kolaylaştırmaya gidilmiştir. Bu durum, nesih olgusunun Kur’ânî bağlamda sadece hüküm kaldırmada değil, aynı minvalde tedrici bir hüküm/nass

¹⁰² el-Enfâl 8/66.

¹⁰³ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 2/491.

¹⁰⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 2/491.

mekanizmasının doğal bir uzantısı olarak da değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.¹⁰⁵

İbnü'l-Cevzî'ye göre neshin şartları beş tanedir:

- İki hükmün birbiriyle çelişmemesi gerekir, yani nasih ve mensuhta bulunan hükümler aynı anda birbirine aykırı olmamalı ve aynı anda ikisiyle de amel edilmemelidir.
- Mensuh hükmün kültür örf teamülleriyle değil, şerî delillerle sabit olması gerekir.
- Mensuh nasıl nakil ile sabitse, nasihde nakil ile sahih bir şekilde sabit olmalıdır.
- Mensuha ait şerî hüküm nasihin hükmünden daha evvelce sabit olmalıdır.
- Nasihin delil getirdiği hükmün sabit olması şartı, mensuhun getirmiş olduğu hükümle aynı sahihlikte olması gerekir. Bu hususa göre Kur'an-ı Kerîm sünnet ile nesih olunamaz.¹⁰⁶

2.1.3. Vücûh ve Nezâir

Vücûh, sözlükte “yüz”, “bir nesnenin karşısında bulunan şey”, “ön” ve “ön tarafta olan” gibi anlamlara gelen vech kökünden türemiştir. *Nezâir*, “bir şeyin benzeri, eşi veya dengi” anlamındaki nazîr kelimesinin çoğuludur. Söz ve davranış bakımından birbirine benzer nitelikler sergileyen kişiler için de *nezâir* terimi kullanılmıştır.¹⁰⁷

Kur'ân'da aynı lafzın farklı âyetlerde farklı anlamlarda kullanıldığını görülmektedir. Bir kelimenin bir yerde taşıdığı anlam, başka bir yerde geçtiğinde aynı olmayabilir. Tefsir ilminde bu duruma *vücûh* adı verilir. Buna karşılık, farklı kelimelerin aynı anlama gelmesi ise *nezâir* olarak adlandırılır.¹⁰⁸

Müellif, el-Vücûh ve'n-Nezâir konusuna eserlerinde sıkça yer vermiştir. Ancak genel yazım tarzı gereği, bir konuda ayrıntılı bilgi verdiği bir eserinde ele aldığı meseleyi, diğer çalışmalarında tekrar etmez; sadece ilgili esere gönderme yapmakla yetinir. Bu alanda *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vûcuh ve'n-*

¹⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/491.

¹⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh*, 117.

¹⁰⁷ M. Suat Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2025).

¹⁰⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), s.84.

Nezâir'i kaleme almıştır. Nitekim bu kitabının çeşitli bölümlerinde, okuyucuyu detaylı bilgi için *el-Vücûh* ve *'n-Nezâir*'e yönlendirmektedir.

Eserin giriş bölümünde İbnü'l-Cevzî, nezâirin lafızlara, vücûhün ise bu lafızların içerdiği anlamlara karşılık geldiğini belirtir. Ona göre, lafzen benzeşen kelimeleri aynı manaya indirgemek, çoğu zaman anlam karmaşasına yol açar. Bu bağlamda âlimlerin temel hedefi, görünüşte benzer olan kelimelerin içerdiği anlam farklılıklarını ortaya koymak, böylelikle yanlış anlamaları bertaraf etmektir. Bu ilmi disiplin çerçevesinde kaleme alınan eserlerin temel amacı da bu farkları açıklığa kavuşturmadır.¹⁰⁹

O, genellikle kavramsal tanımlara yer vermeyen bir yaklaşım benimsese de, vücûh ve nezâir kavramlarını tanımlamış ve bu konuda literatürdeki ilk tariflerden birini yapmıştır. Ona göre, aynı lafzın farklı yerlerde farklı anlamlar taşıması vücûh, bu anlamların ifade edildiği benzer lafızların ilişkisi ise nezâir olarak adlandırılır. Bu iki kavramı birbirinden bağımsız görmeyen müellif, vücûhun anlam, nezâirin ise lafız yönüne karşılık geldiğini ifade etmiştir.¹¹⁰

İbnü'l-Cevzî, vücûh ve nezâir kavramlarını, “Kur’ân’da aynı lafız ve harekeyle geçen bir kelimenin, geçtiği her bağlamda farklı anlamlar ifade etmesi” şeklinde tanımlar. Ona göre, aynı lafzın farklı anlamlarına *vücûh*, bu lafızlara ise *nezâir* adı verilir.¹¹¹ Bu tanıma الرِّقَابُ kelimesini örnek gösterebiliriz. İbnü'l-Cevzî, bazı müfessirlerin bu kelimeye iki farklı anlam yüklediğini belirtmiş ve bu anlamları şu şekilde sıralamıştır:¹¹²

a) **Gözetin:** *Muhakkak ki Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.*¹¹³ ayeti ile Kâf 50/18 ayetini misal vermiştir.

b) **Bekleyen:** *Bekleyin! Ben de sizinle beraber beklemekteyim.*¹¹⁴ ayeti ile Duhân 44/59 ayetini misal vermiştir.

¹⁰⁹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 83.

¹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 83.

¹¹¹ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, s.12.

¹¹² İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, s.133.

¹¹³ en-Nisâ 4/1.

¹¹⁴ Hûd 11/93.

Bu ayetlerde yer alan *rakîb* ve *murtekîb* kelimeleri, İbnü'l-Cevzî'ye göre biri “gözetleyen”, diğeri ise “bekleyen” olmak üzere iki ayrı anlam taşır. Kelimenin bu farklı anlamları vüçûh; farklı lafızların aynı anlamlarla farklı yerlerde tekrar edilmesi ise nezâir kapsamında değerlendirilir.

Müellif, Kur'ân ilimleri içerisinde özellikle önem atfettiği alanlardan biri de bu konudur. Onun gerekliliğini vurgularken, Kur'ân'da geçen benzer kelimelerin doğru şekilde anlaşılmasının ciddi yorum hatalarına neden olabileceğine dikkat çekmektedir.¹¹⁵

İbnü'l-Cevzî'nin vüçûh ve nezâir konusundaki yaklaşımını sağlıklı şekilde değerlendirebilmek için hem *Zâdü'l-Mesîr* tefsirindeki yorumlarını hem de bu konuyu önceleyen şekilde kaleme aldığı *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*'ı birlikte ele almak gerekir. Çünkü ilgili meseleleri detaylı biçimde bu müstakil eserinde işlemiş; tefsirinde ise teknik açıklamalara fazla yer vermemiştir. Zaman zaman bir kelimenin taşıdığı anlam yönünü (vech) belirtmiş, kimi zaman ise hiç değinmemiş; bazı yerlerde ise doğrudan *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*'a atıfta bulunmakla yetinmiştir.

اِذْن (izin) buna örnek olarak gösterilebilir. İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*'da bu kelimeyi vüçûh kapsamında değerlendirmiş ve onun iki anlam taşıdığını belirtmiştir: Biri “izin”, diğeri ise “emir”.¹¹⁶

Bazı kelimelerin tefsirinde İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*'a atıfta bulunmuştur. Örneğin, vahiy kelimesini yorumlarken şu ifadeyi kullanmıştır: “Vahiy kelimesi Kur'ân'da çeşitli anlamlara sahiptir. Bu farklı anlamları, *Vüçûh* ve *Nezâir*'de detaylı şekilde bulabilirsiniz.”¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, “Vüçûh ve Nezâir” konusunu ayrı bir eserde ele aldığı için tefsirinde bu konunun detayına girmemiştir. Ancak, farklı anlamlar taşıyan kelimelerin hangi anlamda kullanıldığını ilk geçtiği yerde açıklamıştır. Sonraki kullanımlarda anlam aynıysa bazen tekrar etmiş, bazen önceki açıklamaya atıf yapmış, bazen de açıklama yapmamıştır. Örneğin, Araf Sûresi 7/150'de geçen (اسفا) kelimesinin anlamı hakkında hüzn, keder ve öfke olmak üzere

¹¹⁵ Maral, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 26.

¹¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/352.

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/600.

üç görüşü aktarmıştır.¹¹⁸ Aynı kelime Ta-Ha Sûresi 20/80’de tekrar geçince Araf sûresindeki açıklamaya göndermede bulunmuştur.¹¹⁹

Nüzhetü’l-A’yüni’n-Nevâzir ile tefsiri *Zâdü’l-Mesîr* arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi, ilkinde 324 kelime, vücûh ve nezâir kapsamında ele alınmıştır. Ancak bu sayı, Kur’ân’daki tüm bu kapsama giren kelimeleri içerdiği anlamına gelmez. *Zâdü’l-Mesîr’de*, bu eserde yer almayan, ancak vücûh ve nezâir kriterlerine uyan ve birden fazla anlam taşıyan başka ifadelerin de bulunduğu görülmektedir. Örneğin, “زكوة” kelimesi Kur’ân’ın birçok ayetinde geçer ve genellikle zekât anlamında yorumlanır. Fakat bu kelimenin Kehf Sûresi 18/81 ayetinde farklı anlamlarda kullanıldığına da rastlanır. Bu durum, İbnü’l-Cevzî’nin söz konusu kelimeyi vücûh ve nezâir kapsamında değerlendirdiğini göstermektedir.¹²⁰

2.1.4. Fezâilü’l- Kur’ân

Kur’ân ilimlerindeki disiplinlerden biri de “Fezâilü’l-Kur’ân”, yani Kur’ân’ın faziletleriyle alakalı ilimdir. Bu disiplin, Kur’ân’ın üstünlüklerini konu edinen rivayetleri inceleme alanına dâhil eder. Konuya dair sahih hadis kaynaklarında özel bölümler ayrıldığı görülmekte olup tefsir literatüründe de zaman zaman bu rivayetler bağımsız başlıklar altında ele alınmakta veya ilgili ayetlerin açıklamaları esnasında zikredilmektedir. Bunun yanı sıra, sadece bu meseleye tahsis edilmiş müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Anılan eserlerde, genellikle Kur’ân’ın faziletlerine ilişkin hadis rivayetlerinin yanı sıra, Kur’ân ile ilgili ayetlerle erken dönem âlimlerinin ve dinî otoritelerin görüşlerine yer verildiği görülmektedir.¹²¹

Bu kapsamdaki rivayetler, iki temel kategori altında incelenebilir. Birinci grupta, Kur’ân’ın bütününe dair fazilet ve yüceliği belirten hadisler bulunmaktadır. İkincisinde belirli sûre ve ayetlerin faziletine dair nakledilen rivayetler yer almaktadır. Her iki kategori de Kur’ân’ın ilahî kelim oluşuna ve Müslümanların hayatındaki merkezî yerine

¹¹⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 2/156-157.

¹¹⁹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 3/170.

¹²⁰ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 3/103.

¹²¹ Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 205.

vurgu yapar. Bu bağlamda, Kur'ân'ın tümüne dair Hz. Peygamber (s.a.v.)'den birçok hadis rivayet edilmiştir.¹²²

Fezâilü'l-Kur'ân terkiibinin hem geniş hem de dar anlamda kullanıldığı görülmektedir. Geniş anlamıyla bu ifade, Kur'ân'a yönelik gerçekleştirilen her türlü hizmeti; dar anlamda Kur'ân'ın öğrenilmesi, öğretilmesi ve okunmasına dair faaliyetleri ifade etmektedir. Eğer bu terkiib bir eserin bölüm başlığı olarak kullanılmışsa, genellikle dar anlamıyla ele alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân*'da bu terkiibi söz konusu dar anlam çerçevesinde kullanmıştır.¹²³

Müellif, sûrelerin faziletine dair güvenilir bulduğu hadis rivayetlerini *Zâdü'l-Mesîr*'de özellikle sûre başlarında yer vermeye özen göstermiştir. Onun bu rivayetleri aktarmadaki temel gayesi, Kur'ân'ın tilâveti ve anlaşılmasına teşvikte bulunmaktır. Ancak önemle belirtilmelidir ki İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği bu hadislerin çoğunluğu, sahih hadis kaynakları olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) ve Tirmizî (ö. 279/892) gibi muteber muhaddislerin eserlerinden alınmıştır. Bu rivayetler, özellikle sûrelerin uhrevî faziletlerine, tilâvet edilmesinden hâsıl olacak sevaplara ve sûrenin mahiyetiyle ilgili niteliklere dair bilgiler içermektedir.

İbnü'l-Cevzî, Kehf Sûresi'nin faziletiyle ilgili olarak *Zâdü'l-Mesîr*'de, Ebû'd-Derdâ'dan rivayet olunan bir hadise yer vermektedir. Rivayete göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kim Kehf Sûresi'nin başından on ayet ezberler ve Deccâl ile karşılaşır, Deccâl ona zarar veremez. Kim de Kehf Sûresi'nin son ayetlerini ezberlerse, bu ayetler kıyamet günü onun için nur olur.”¹²⁴

Ebû Bekir es-Sıddîk'in rivayet ettiğine göre, o Rasûlullah'a: “Ey Allah'ın Elçisi! Saçların erken ağarmış görünüyor.” dediğinde, Rasûlullah şu cevabı vermiştir: “Beni, Hûd Sûresi ve onun kardeşleri olan el-Hâkka, el-Vâkıa, Amme yetesâelûn ve Hel etâke hadîsü'l-ğâşiye sûreleri ihtiyarlattı.”¹²⁵

Osman b. Affân (r.a), Kur'ân'ın faziletine dair Resûlullah'ın (s.a.v) şu sözünü rivayet etmiştir: “Sizin en hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve öğreteninizdir.”¹²⁶

¹²² Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, 206.

¹²³ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 142-148.

¹²⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/63. Bu hadisin kaynağı için bk. Müslim, “Salâtu'l-Müsâfirîn”, 257.

¹²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/355. Hadisin kaynağı için bk. Tirmizî, “Tefsîru's-Sure”, 56.

¹²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih* 2, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Fezâilu'l-Kur'ân”, 21.

Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Evlerinizi kabirlere çevirmeyiniz. Şüphesiz içinde Bakara Sûresi okunan eve şeytan girmez.”¹²⁷

Abdullah b. Amr (r.a) şöyle rivayet etmiştir: “Kur’ân okuyan kimseye (kıyamet günü) denilecektir ki: ‘Oku ve yüksel! Dünyada nasıl okuduysan öyle oku. Çünkü senin derecen, okuduğun âyetin son noktasına kadardır.”¹²⁸

İbnü’l-Cevzî, “İbn Mes’ûd, ‘O (Mülk Sûresi), kabir azabına mâni olur.’ demiştir.” ifadesiyle, Mülk Sûresi’nin faziletlerinden birine işaret etmiştir.¹²⁹

Fünûnü’l-Efnân’da İbnü’l-Cevzî, Kur’ân’ın üstünlüğü ve fazileti hakkında bazı yorum ve açıklamalarda bulunmuştur. “Kur’ân’ın Faziletinden Bir Nebze” başlığındaki bölümde, Kur’ân’ı öğrenmenin, öğretmenin, okumanın, anlamaya çalışmanın ve ezberlemenin faziletini konu edinen altı hadis bulunmaktadır. Bu rivayetler, doğrudan Kur’ân’ın tamamını kapsayıcı bir mahiyet taşımaktadır. Her ne kadar bazı hadisler farklı lafızlarla nakledilmiş olsa da, genel olarak İslâmî ilim çevrelerinde tanınan ve muteber kabul edilen metinlerdir. Bu rivayetlerden bir kısmı senetleriyle birlikte aktarılmışken, diğerlerinde yalnızca râvî isimleri yer almaktadır. Bu kısımda yer alan rivayetlerde, bazı sûre ve âyetlerin öne çıkarıldığına dair açık bir ifade bulunulmamış; bunun yerine, Kur’ân tilavetine verilen genel sevap ve mükâfatlardan bahsedilmiştir.¹³⁰

İbnü’l-Cevzî, *el-Mevdû’ât’da* Kur’ân’ın bazı bölümleriyle ilgili olarak nakledilen ve az bir amele karşılık aşırı derecede sevap vadeden, râvî zinciri bakımından problemli olan bazı rivayetleri eleştirmiştir.¹³¹ Bu tür hadislerin bir kısmı, belirli sûre ve âyetleri diğerlerinden üstün gösterme eğilimindedir. Söz konusu rivayetlerin çoğu muhaddisler tarafından da güvenilir bulunmamış ve zayıf ya da uydurma olarak değerlendirilmiştir. İbnü’l-Cevzî bu tür rivayetleri tenkit ederek, ilmî açıdan geçerliliklerini sorgulamıştır.¹³²

Zâdü’l-Mesîr’de Kur’ân’ın geneline dair fazilet rivayetlerine doğrudan yer verilmemiştir. Bu durum, İbnü’l-Cevzî’nin bir konuda farklı eserlerinde tekrar yapmama prensibiyle açıklanabilir. Nitekim Kur’ân’ın genel faziletiyle ilgili rivayetler *Fünûnü’l-Efnân’da* işlendiği için, bu konuya tefsirinde ayrıca yer verilmemiştir. Buna karşın,

¹²⁷ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/24. Hadisin kaynağı için bk. Müslim, *Salâtu’l-Müsâfirîn*, 212.

¹²⁸ Ebû Dâvûd, *Vitr*, 20; *Tirmizî*, *Fezâilu’l-Kur’ân*, 18.

¹²⁹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-m-Mesîr*, 4/313.

¹³⁰ İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, 142-148.

¹³¹ Enbiya Yıldırım, “İbnu’l-Cevzî’nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 90.

¹³² Yıldırım, “İbnu’l-Cevzî’nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış”, 85.

tefsirinde bazı sûre ve âyetlerin faziletlerine dair rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler genellikle sûrenin tefsirine geçilmeden önce, giriş kısmında sunulmuştur. Söz konusu rivayetler, “şu kadar okuyan şu sevabı kazanır” şeklinde nitelendirilen fazilet hadislerinden ziyade, doğrudan sûrelerin muhtevasıyla ilişkili olup, onların taşıdığı anlam ve mesajları ön plana çıkarmaktadır.¹³³

Tefsirin giriş kısmında yer alan “Tefsir İlminin Fazileti” başlıklı bölümde ise İbnü’l-Cevzî, tefsirle meşgul olmanın değerini ifade eden üç hadise yer vererek, bu alanın önemine dikkat çekmiştir. Abdurrahman es-Sülemî, İbn Mes’ud’dan şöyle dediğini rivayet eder: “*Biz Resulullah (s.a.v.)’den onar ayet öğrenirdik; içindeki ilim ve ameli iyice öğrenmedikçe diğerlerine geçmezdik.*”¹³⁴ Bu rivayet, ayetlerin sadece okunmasının değil, anlamının ve amelin öğrenilmesinin öncelikli olduğunu ifade eder.

Katade, Hasan Basri’den şöyle dediğini nakleder: “*Allah bir ayet indirdiğinde, ben onun ne için indirildiğini ve onunla ne kastedildiğini öğrenmek isterdim.*”¹³⁵

İlyas bin Muaviye ise şöyle demiştir: “*Kur’an okuyanla tefsirini bilen kişi arasında fark vardır. Bu, geceleyin bir topluma mektup gelmiş ama yanında lamba yokmuş gibi; mektup gelince korkmuşlar ama sabah olunca ne olduğunu anlamışlar.*”¹³⁶

Burada tefsirin, Kur’an’ın anlaşılması için aydınlatıcı ve yol gösterici olduğu ifade edilmektedir. Bu hadisler ve rivayetler, tefsir ilminin sadece Kur’an okumakla kalmayıp, onun derin anlamlarını öğrenmenin ve amele dökmenin önemini ortaya koyar.

Kur’ân’ın faziletiyle ilgili değerlendirmeler, *Zâdü’l-Mesîr* tefsirinde genel itibarıyla sûreler ve âyetler özelinde iki başlık altında değerlendirilebilir. Bu bağlamda Fâtîha,¹³⁷ Bakara,¹³⁸ Âl-i İmrân,¹³⁹ Kehf,¹⁴⁰ Mülk¹⁴¹ ve İhlâs¹⁴² gibi bazı sûrelerin tilavetine dair fazilet rivayetlerine yer vermiştir. Ancak bu rivayetlerin ortak benzerliği,

¹³³ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 45-47.

¹³⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 19; Ebû Amr ed-Dânî, *Kitâbü’l-Beyân fî ‘Addi Âyi’l-Kur’ân*, thk. Dirâr b. Gâzî el-Muṭayrî (Cidde: Dârü’l-Minhâc, 1435), 52.

¹³⁵ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 19; Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu’l-Beyân ân Te’vili Âyi’l-Kur’an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru’l-Hicr, ts.), 1/80.

¹³⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 20.

¹³⁷ Bk. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/17.

¹³⁸ Bk. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/24.

¹³⁹ Bk. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/257.

¹⁴⁰ Bk. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 3/63.

¹⁴¹ Bk. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 4/313.

¹⁴² Bk. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 4/515.

söz konusu sûrelerin anlam içeriğiyle bağlantılı olmaları ve onları diğerlerinden üstün gösterme amacı taşımamalarıdır.

2.1.5. Mekkî ve Medenî Sûreler

Kur'an'daki sûre ve âyetler, indirildikleri zaman ve mekâna bağlı olarak farklı adlarla anılmışlardır. Hz. Peygamber'e yeryüzünde vahyedilen ayetlere *arzî*, göğe yükseldiği mirac sırasında indirilen ayetlere *semâî*, sürekli bulunduğu yerde gelen ayetlere *hazarî*, seyahat hâlindeyken gelenlere *seferî* denilmiştir. Ayrıca, gündüz indirilen ayetler *nehârî*, gece gelenler *leylî*, yaz mevsiminde inenler *sayfî*, kış aylarında inenler *şitâî* ve Mekkî-Medenî olarak adlandırılmıştır.¹⁴³

Kur'an sûrelerinin Mekkî ya da Medenî olarak sınıflandırılmasında farklı ölçütler kullanılmıştır. Bunlardan biri, nüzûl yeri esas alınarak yapılan tasniftir; buna göre Mekke'de inen âyetler "Mekkî", Medine'de inenler "Medenî" olarak adlandırılmıştır. Diğer bir görüş hitap edilen topluluğa göre adlandırmasıdır; Mekkelilere yönelik olanlar "Mekkî", Medinelilere hitap edenler "Medenî" kabul edilmiştir. Genel yaklaşım, hicretten önce inen âyetlerin Mekkî, sonra inenlerin ise Medenî olduğudur. Bu durum, bazı âyetlerin coğrafi olarak Mekke'de nazil olduğu hâlde Medenî sayılmasını; bazılarının Medine'de inmiş olmasına rağmen Mekkî kabul edilmesini açıklamaktadır.¹⁴⁴

Müellif, tefsir mukaddimesinin başında önceki tefsirlerde Mekkî ve Medenî ayırımına yeterince değinilmediğini belirtir ve bu konuda eksiklikler bulunduğundan yakınır. Ayrıca, kendi tefsirinde bu eksiklikleri giderme gayreti içinde olacağını ifade eder.¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, tefsirinde sûrelerin başında onların Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğuna dair bilgi verir. Eğer bu hususta bir görüş ayrılığı varsa, buna da yer verir. Bu uygulamayı tüm sûrelerde sürdürür. Nitekim Fâtiha sûresinin tefsirine girişte, söz konusu ihtilafın ayrıntılı şekilde ele alındığı görülmektedir.¹⁴⁶ Bir sûrenin genel itibarıyla Mekkî veya Medenî sayılmasına rağmen içerisinde farklı dönemde inmiş âyetler bulunması durumunda, İbnü'l-Cevzî bu hususu ayrıca belirtir. Özellikle Bakara ve Âl-I İmrân sûrelerinde bu tür karışık nüzûl örneklerine dikkat çektiği görülmektedir.¹⁴⁷ Ancak aktardığı görüşlerin sahihlik derecesine ilişkin bir değerlendirme yapmaz. Çünkü

¹⁴³ Süyûtî, *el-İtkan*, 1/36-37.

¹⁴⁴ Süyûtî, *el-İtkan*, 1/48.

¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/24.

¹⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/10.

¹⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/19-20.

bilindiği gibi, bu alandaki birçok ihtilafın temel sebebi, sahih, zayıf ve uydurma rivayetlerin net bir şekilde ayırt edilmemesidir.

Müellif, bazı sûrelerin Mekkî veya Medenî oluşunda genel bir görüş birliği (icmâ) bulunduğunu belirtir; örneğin Yûsuf ve Hicr sûreleri Mekkî, Nûr ve Ahzâb ise Medenî kabul edilir. Örneğin Enfâl sûresi hakkında “Bu sûre, icmâ ile Medenî’dir.” ifadesiyle bu görüş birliğini açıkça dile getirir.¹⁴⁸ O, bazı sûreler hakkında çeşitli görüşleri aktarır, ancak bu görüşlerin sahiplerini belirtmekle yetinir ve ilgili sûreler hakkında kendine ait bir değerlendirme yapmaz. Fâtîha,¹⁴⁹ Ra’d¹⁵⁰ ve Hac¹⁵¹ sûreleri buna örnek teşkil eder.

İbnü’l-Cevzî, sûrelerin nüzûl yerlerine dair görüşleri aktarırken bazen tercih belirtir, bazen değerlendirme yapar, bazen de dolaylı ifadelerle kanaatini yansıtır. Örneğin Felâk sûresine dair hem Mekkî hem Medenî olduğu yönünde farklı rivayetleri zikreder ve sonunda “Birinci görüş daha doğrudur” diyerek Medenî görüşü öne çıkarır.¹⁵² Bu tercihinin, Hz. Peygamber’e sihir yapılması hadisesiyle ilişkilendirerek destekler. Nâs sûresi hakkında doğrudan bir tercih belirtmese de aynı hadis üzerinden onu da dolaylı biçimde Medenî saydığı anlaşılır.¹⁵³

Müellif, bu konuyu *Fünûnü’l-Efnân*’da özet biçimde sunarken konuya dair pek çok farklı görüşün ortaya atıldığını belirtmiş; bu ihtilaflara kendi tefsir eserlerinde genişçe yer verdiğini ifade ederek aynı bilgileri tekrar etmeyi uygun görmemiştir. Dolayısıyla meseleye ayrıntılı açıklamalardan ziyade, kısa ve öz bir şekilde temas etmiştir. Bu çerçevede İbnü’l-Cevzî, Mekkî ve Medenî sûrelerle ilgili genel bilgiler vermek yerine, doğrudan hangi sûrelerin Mekkî, hangilerinin Medenî olduğunu belirtmeyi tercih etmiştir. Bu yöntemle, diğer başlıklarda da olduğu gibi sayısal verilerden yararlanmıştır. Ona göre sûrelerin 29’u Medenî, 85’i ise Mekkî’dir; ayrıca beş sûrenin Mekkî ya da Medenî oluşu konusunda ihtilaf bulunmaktadır.¹⁵⁴

Müellif, tüm sûrelerin isimlerini ayrıntılı şekilde sıralamak yerine, yalnızca 29 Medenî sûre ile birlikte ihtilaflı olduğu bildirilen sûrelerin isimlerini vermekle yetinmiştir. Ayrıca bu 29 Medenî sûreyi, Kur’ân’ın ilk ve ikinci yarısında yer alma

¹⁴⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 3/316.

¹⁴⁹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/17.

¹⁵⁰ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 2/479.

¹⁵¹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 3/220.

¹⁵² İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 4/507.

¹⁵³ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 4/510.

¹⁵⁴ İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, 335-338.

durumlarına göre iki gruba ayırarak değerlendirmiştir. Buna göre ilk kısımda yer alan Medenî sûreler şunlardır: el-Fâtiha, el-Bakara, Âl-i İmrân, en-Nisâ, el-Mâide, el-Enfâl, et-Tevbe ve er-Râ'd. İkinci kısımda ise el-Hac, Nûr, el-Ahzâb, Muhammed, el-Fetih, el-Hucurât ile birlikte el-Hadîd sûresinden et-Tahrîm sûresine kadar gelen on sûre ve ayrıca el-İnsan sûresi yer almaktadır.¹⁵⁵

Sonuç olarak İbnü'l-Cevzî, Kur'ân'ın tüm sûrelerinin Mekkî veya Medenî oluşunu açıklamaya çalışmıştır. Bu çerçevede sûreleri üç grupta değerlendirmiştir: Mekkî, Medenî, ve hakkında iki farklı görüş bulunan sûreler olarak. Böylece, nüzûl yerleri konusunda hem kesinlik hem de ihtilaflı durumları ortaya koymuştur.

2.1.6. Garîbü'l-Kur'ân

“Garîb” kelimesi sözlükte; “yabancı, anlamı kapalı, anlaşılması zor olan”¹⁵⁶ şeklinde tanımlanır. “Garîbü'l-Kur'ân”, Kur'ân'da yer alan Arapça dışındaki kökenlere sahip kelimeler ile Kureyş lehçesi dışındaki lehçelere ait veya anlamı kapalı, anlaşılması güç ifadeleri kapsayan terim olarak kullanılır.¹⁵⁷

Garîb kabul edilen kelimeler, Arap toplumunun sosyokültürel yapısı ve dilsel özelliklerinden kaynaklanan bir durumdur. Arapça, birçok lehçeyi içinde barındıran oldukça zengin bir dildir. Ancak Arapların büyük çoğunluğu okuryazar olmadığından, kelimelerin aktarımı sözlü yolla gerçekleşmiştir. Bu durum, kelimelerin yazılı olarak kayıt altına alınmasını güçleştirmiştir. Eğer kelimeler erken dönemde yazıyla sabitlenmiş olsaydı, doğal biçimde korunmaları mümkün olabilirdi. Yazılı kayıtların yetersizliği ise kelimelerin zamanla dış etkilerle değişime uğramasına ve lehçeler arasında anlam farklılıklarının doğmasına zemin hazırlamıştır. Böylece, bir lehçede garîb kabul edilen bir kelime, başka bir lehçede gayet açık ve bilinen bir anlamda kullanılagelmıştır.¹⁵⁸

Arap dili, yeni kelimeler türetme ve üretme bakımından son derece esnek ve zengin bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte, farklı dillerle olan temaslar, bu dile yabancı kökenli bazı kelimelerin girmesine de zemin hazırlamıştır. Ayrıca Arapçada, ilk

¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 335-337.

¹⁵⁶ Ebü'l-Fadl Cemaleddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 2010), “ğrb”, 1/639.

¹⁵⁷ Bedruddîn Muhammed B. Abdullah Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1972), I/291-296; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 151-158; Demirci, *Tefsir Usulü*, 160-161; Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, 158-159.

¹⁵⁸ Mustafa Kurt, *Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Kur'ân'a Dair Müstakil Eserler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1984), 61-65.

dönemlerde kullanılan ancak zamanla unutulmuş veya az kullanılan, anlam kaymalarına uğrayan, çok anlamlı olup bazı anlamları unutulmuş ya da küçük kabilelerin lehçelerine ait kelimeler de mevcuttur. Bu durum, bazı insanların belirli kelimeleri anlamakta zorlanmasına neden olmuş; bu kelimelerin doğru anlaşılabilmesi için çeşitli sözlüklere, dilbilimsel eserlere ya da rivayet kaynaklarına başvurma ihtiyacını doğurmuştur.¹⁵⁹

Kur'ân, Kureyş lehçesiyle nazil olmakla birlikte farklı Arap lehçelerine ait kelimeleri ve Arapçaya başka dillerden geçmiş bazı lafızları da içermektedir. Ayrıca zamanla anlamı unutulmuş, az kullanılan ya da anlam değişikliğine uğramış kelimeler de Kur'ân'da yer almaktadır. Bu durum, bazı kelimelerin anlaşılmasını güçleştirmiş ve Garîbü'l-Kur'ân adıyla bilinen ilim dalının doğmasına zemin hazırlamıştır. Tefsir ilminde garîb kabul edilen bu kelimeler, genellikle ya farklı lehçelere ait ya da yabancı kökenli kelimelerdir.¹⁶⁰

Kur'ân'ın “tercümanı” olarak bilinen Abdullah b. Abbas gibi önde gelen bir sahâbînin bile bazı kelimeleri anlamakta zorlandığını ifade etmesi, garîb kelimelerin anlaşılması meselesinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim İbn Abbas, “Ben فطر “fatr” kelimesinin anlamını daha önce bilmiyordum. Bir gün iki bedevî yanıma gelip bir kuyu hakkında tartıştılar. Biri diğerine ‘Onu ben kazdım (fatartuhâ), yani ilk ben başladım (bede'tuhâ)’ deyince, kelimenin anlamını o zaman kavradım.” demiştir. Bu örnek, Kur'ân'daki bazı kelimelerin anlamlarının ancak halk dilinde, günlük kullanımda karşılaşıldığında daha iyi anlaşılabilmesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹⁶¹

Garîb lafızların anlamını öğrenme çabası, İslâm ilim geleneğinde ilk dönemlere kadar uzanmaktadır. İlk dönemlerde sahâbe, anlamını bilmedikleri garîb kelimeleri doğrudan Hz. Peygamber'e sorarak öğrenmekteydi. Buna örnek olarak Hz. Âişe (r.a.), “(Allah) din konusunda size bir güçlük yüklemedi”¹⁶² meâlindeki âyette geçen “güçlük” (حرج) kelimesinin anlamını Hz. Peygamber'e sorduğunu nakletmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise “Bu kelime, “darlık” (ضيق) anlamındadır” buyurmuştur.¹⁶³

¹⁵⁹ Kurt, *Garibu'l-Kur'ân*, 61-65.

¹⁶⁰ Kurt, *Garibu'l-Kur'ân*, 61-65.

¹⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân ân Te'vili Âyi'l-Kur'an*, 9/175.

¹⁶² el-Hac 22/78.

¹⁶³ el-Hâkim en-Nîsâbü'rî Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, *el-Müstedrek Alâ's-Sahîhayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 2/391.

İbnü'l-Cevzî'nin bu ilme verdiği önem oldukça büyüktür. Bu alandaki en kapsamlı çalışması, *Tezkiretü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb*'tir. Bu eserinde Kur'ân sûrelerinin sırasını takip ederek garîb kelimeleri geniş bir şekilde toplamış ve sunmuştur. İbnü'l-Cevzî, bu çalışmasında bir tefsir kitabını andıran titizlikte, garîb olarak kabul edilen ifadeleri ele almıştır. İncelediği kelimeleri bazen tek tek kelimeler halinde,¹⁶⁴ bazen de cümle yapısı içinde açıklayarak¹⁶⁵ okuyucunun anlamda tereddüde düşmemesi için özen göstermiştir. Her sûreyi ayrı ayrı incelemiş ve o sûrede garîb saydığı kelime ya da ifadeleri maddeler halinde düzenlemiştir.¹⁶⁶ Fâtıha Sûresi dışındaki 113 sûreyi kapsayan bu eser, sadece sözlük anlamlarını vermekle kalmayıp, aynı zamanda bu kelimelerin neyi ifade ettiğini ve hangi anlamları taşıdığını da detaylıca açıklamıştır.¹⁶⁷ Örneğin Yâsîn Sûresi 14. âyette geçen “اثنين” ifadesine dair şu açıklamalara yer verir: Bu iki kişinin isimleri Yûhannâ ve Bûlus olup, “فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ” yani “üçüncü ile güçlendirdik” ifadesiyle kastedilen kişinin adı Şem'un'dur. Müellif, Kâb el-Ahbâr'ın bu üç elçinin Allah tarafından gönderildiği görüşünü ve Katâde'nin Hz. Îsâ tarafından gönderildikleri yönündeki rivayetini aktarır.¹⁶⁸

İbnü'l-Cevzî, Garîbü'l-Kur'ân meselesini ayrıca *Fünûnü'l-Efnân*'da da ele almıştır. Bu çalışmasında, “Kur'ân'daki Diller” başlığında, Kur'ân'da Arapça kökenli olmayan kelime ve isimlerin varlığına dair çeşitli görüş ve tartışmaları örneklerle incelemiştir.¹⁶⁹ Öte yandan, bizim çalışmamızın da odağını teşkil eden *Zâdü'l-Mesîr*'de bu konuyu diğer eserlerine kıyasla daha kapsamlı bir şekilde işlemiş, daha teknik bilgiler sunmuş ve ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bununla beraber *Fünûnü'l-Efnân*'daki “Garîbü'l-Kur'ân” bölümü ile *Tezkiretü'l-Erîb*'in büyük ölçüde örtüştüğü; ancak eksikliklerin daha çok *Fünûnü'l-Efnân*'da yoğunlaştığı görülmektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinde Garîbü'l-Kur'ân kavramına dair doğrudan bir tanımlamaya rastlanmaz; ancak garîb olarak ele aldığı ifadelerden bu konuda önemli ipuçları edinmek mümkündür. Onun garîb anlayışı, diğer alimlerin yaklaşımından farklıdır. İbnü'l-Cevzî, garîbliği yalnızca kelime veya lafza hasretmekle kalmayıp, bazen

¹⁶⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb*, thk. Tarık Fethi's-Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 58.

¹⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb*, 126.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb*, bk. Yâsîn 36/1 s. 313.

¹⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb*, 14-478.

¹⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/520-521.

¹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân*, 341-351.

cümle veya anlam düzeyinde de garîb olunabileceğini savunmuştur. Yani garîb kavramını hem lafzî hem de manevî yönleriyle değerlendirmiştir.¹⁷⁰

Bu yaklaşımı, *Tezkiretü'l-Erîb'in* mukaddimesinde de açıkça ifade etmiştir. Eserde, diğer garîb eserlerinden ayrıldığı yönü şöyle belirtir: “Diğer eserler genellikle yalnızca lafız açısından garîb olan ifadeleri ele alırken, benim eserim hem lafzen hem manen garîb olan ifadeleri kapsamaktadır. Bu çalışmamda, bütün muğlak ve bazıları için anlaşılması güç olan ifadeleri açıklamaya çalıştım.”¹⁷¹

Müfessir ne tefsirinde ne de diğer eserlerinde Garîbü'l-Kur'ân kavramının açık bir tanımını yapmamıştır. Ancak, *Tezkiretü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb* adlı eserinde garîb olarak ele aldığı ifadeleri tefsirinde açıklarken, bu ifadelerin garîb olduğunu özellikle belirtmemiştir. Buna karşın, Garîbü'l-Kur'ân konusu kapsamında Arapçaya başka dillerden geçmiş kelimeler ile farklı lehçelere ait ifadeler konusunda farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Tefsirinde, Arapçaya yabancı dillerden geçen kelimeleri ele alırken, bazen kelimenin hangi dile ait olduğunu açıkça ifade etmiş,¹⁷² bazen de kelimenin asıl kökeninin yabancı olduğunu belirterek bu kelimelerin garîb olduğunu ima etmiştir.¹⁷³ Benzer şekilde, farklı lehçelere ait kelimelerle ilgili açıklamalarda ise, bazen kelimenin hangi lehçeye ait olduğunu,¹⁷⁴ bazen de o lehçelerde kelimenin nasıl telaffuz edildiğini vererek ifadenin garîb olduğunu dolaylı olarak göstermiştir.¹⁷⁵

O, unutulmuş, nadir kullanılan veya diğer nedenlerle garîb saydığı kelimeleri incelerken, muğlaklık derecesine göre farklı yöntemler benimsemiştir. Muğlaklık kapsamlı bir açıklama gerektiriyorsa, bunu ayrıntılı ve açıklayıcı biçimde yapmıştır. Örneğin, “بُحْمٌ” kelimesi hakkında “Üç görüş vardır” ifadesini kullandıktan sonra bu görüşleri teker teker açıklamıştır.¹⁷⁶ Bazı durumlarda farklı görüşler arasında tercih yaparken, bazen de herhangi birini önceliklendirmemiştir. Benzer şekilde, “هَضِيمٌ” kelimesini ele alırken, yedi farklı görüşü rivayetçileriyle birlikte sunmuş¹⁷⁷ ancak yine bir tercihte bulunmamıştır.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb*, 13.

¹⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb*, s. 13.

¹⁷² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, bk. el-Hac 22/40, 3/241.

¹⁷³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, bk. er-Rahmân 55/22, 4/209-210.

¹⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, bk. el-Mutaffîfîn 83/9, 4/415.

¹⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, bk. el-Enbiyâ 21/98, 3/213-214.

¹⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/37.

¹⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/345.

İbnü'l-Cevzî, garîb kelimelerin tefsirini yaparken, okuyucularına bu nadir kullanılan ifadelerin hangi bağlamda, ne amaçla ve ne anlamda kullanıldığını zaman zaman açıklamaya çalışmıştır.¹⁷⁸ Ayrıca garîb olarak değerlendirdiği kelimelerin kökenini ve bunların bağlı olduğu kökleri açıklamaya gayret etmiştir.¹⁷⁹ Bu bağlamda, bazen şiirlerden de örnekler vererek anlamın pekiştirilmesini sağlamıştır.¹⁸⁰ O, kelimenin anlaşılmasını kolaylaştırmak için gerektiğinde farklı açıklamalar yapmaya özen göstermiştir. Örneğin, adı geçen eserinde garîb ifadeler arasında yer verdiği سفه kelimesini tefsir ederken, İbn Kuteybe'nin sefihliği cehalet ve düşüncesi bilinmeyen kimseyle ilişkilendiren görüşüne yer verir. Bu bağlamda müstehcenlik, tiksinti ve çirkinlik gibi kavramların da cehalet kapsamında değerlendirildiğini belirtir.¹⁸¹

İbnü'l-Cevzî, yabancı kelimeler konusunu hem *Fünûnü'l-Efnân'da* hem de tefsirinde kapsamlı şekilde incelemiştir. *Fünûnü'l-Efnân'da* “Kur’ân’da Başka Dillerden Gelen Kelimeler” başlığında, yabancı saydığı kelimeleri tek tek ele almıştır. Ancak, bu iki eser arasında zaman zaman bazı küçük farklılıklar ve tezatlar da gözlemlenmektedir. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân'da*, Şeyh Ebû Mansur el-Lügavî'den naklen, Âdem, Salih, Şuayb ve Hz. Muhammed (aleyhisselam) dışındaki tüm peygamber isimlerinin a'cemî (Arap olmayan kökenli) olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir.¹⁸² Bununla birlikte, mu'arreb kabul ettiği kelimeler konusunda bazen sadece kelimenin Arapça olmadığını veya a'cemî olduğunu belirtmiş; bazen ise kelimenin ait olduğu dili açıkça ifade etmiştir.¹⁸³

Yaptığımız inceleme ve elde ettiğimiz bilgilere göre, İbnü'l-Cevzî, Kur’ân’da geçen Arapça kökenli olmayan kelimelerin kaynaklandığı diller arasında Farsça, İbranice, Süryanice, Rumca, Habeşçe ve Türkçeyi zikretmiştir.¹⁸⁴

2.1.7. Esbâb-ı Nüzûl

Lügat anlamı “iniş sebepleri” olan esbâb-ı nüzûl, terim olarak Hz. Peygamber'in peygamberliği süresince Kur’ân’dan bir veya birkaç âyetin yahut bir sûrenin nüzûlüne

¹⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 4/415.

¹⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 4/209.

¹⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/158-159.

¹⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/33.

¹⁸² İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân*, 345-346.

¹⁸³ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân*, 344-348.

¹⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/393.

vesile olan olaylar ile ona yöneltilen sorulara cevap teşkil eden ayetleri konu edinen ulûmü'l-Kur'ân alanlarından biridir.¹⁸⁵

Kavramın sınırlarını daha belirgin hâle getiren kapsamlı bir tanımla sebeb-i nüzûl şu şekilde tarifi edilmiştir: Nüzûl sürecinde meydana gelen bir olay ya da Hz. Peygamber'e yöneltilen bir soruya karşılık, vuku bulduğu dönemde bir veya birden fazla âyetin, söz konusu olayı ya da soruyu kapsayan anlam, içerik ve hüküm bakımından açıklık getirmek, cevap vermek veya bir hüküm bildirmek üzere inmesine vesile teşkil eden ve vahyin indiği dönemin şartlarını yansıtan hadisedir.¹⁸⁶

Bir âyetin veya sûrenin ne zaman, nerede ve hangi olaylar üzerine indirildiğinin bilinmesi, söz konusu âyetin daha doğru anlaşılmasına önemli katkı sağlar.¹⁸⁷ Ayrıca, sebeb-i nüzûlün bilinmesi, âyetin anlamında hasr "sınırlama" ve tahsis "özelleştirme" gibi ihtimallerin açıklığa kavuşmasına da yardımcı olur.¹⁸⁸

İbnü'l-Cevzî'nin esbâb-ı nüzûl yaklaşımı incelendiğinde, bu rivayetleri daha çok âyetlerin anlamını açıklayıcı bir bağlamda değerlendirdiği, hükmün kapsamını sınırlayıcı bir şekilde ele almadığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁹ Bu durum, onun cumhurun benimsediği "*sebebin husûsiliği, hükmün umumiliğine engel değildir*" ilkesine bağlı kaldığı izlenimini vermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de öyle âyetler bulunmaktadır ki, nüzûl sebepleri bilinmeden bunların doğru bir biçimde anlaşılması oldukça güç, hatta zaman zaman imkânsız hâle gelmektedir. Bakara sûresindeki "*İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir*"¹⁹⁰ şeklindeki ifade, bu duruma güzel bir örnektir. Bu âyetin gönderme yaptığı tarihî arka plan, özellikle Medineli Araplar arasında hac ibadetini yerine getirdikten sonra eve kapıdan değil, arka taraftan girme geleneğidir.¹⁹¹ Bu kültürel bağlam bilinmeden âyetin maksudını kavramak oldukça güçtür. Nitekim âyetin öncesinde "*Sana hilallerden sorarlar. De ki: Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir.*"¹⁹² ifadesi, sonrasında ise

¹⁸⁵ Kavramın farklı anlamları için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, I/13; Muhammed Abdulazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire, 1980), I/106; Mennâ' Halîl Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1978), s.79-80; Demirci, *Tefsir Usulü*, s.100.

¹⁸⁶ Ahmet Nedim Serinsu, "*Kur'an-ı Kerim'in Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzul'e Yeni Bir Yaklaşım*", *Kur'an sempozyumu (Bilgi Vakfı)*, (1994), s.190.

¹⁸⁷ Süyûtî, *el-İtkan*, 1/38.

¹⁸⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/22.

¹⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/102-103.

¹⁹⁰ el-Bakara 2/189.

¹⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/195-196.

¹⁹² el-Bakara 2/189.

“İyilik ancak sakınan kimsenin iyiliğidir.”¹⁹³ cümlesi yer almaktadır. Bu bağlamda âyetin siyak ve sibakı da manayı açıklamada yeterli olmamaktadır. Böyle bir durumda, âyetin anlamına ulaşmada başvurulacak en önemli kaynak, sebep-i nüzûldür. Aksi takdirde lafzın zâhirinden yola çıkılarak yapılan yorumlar yetersiz kalabilir, bu da âyetin mücmel (kapalı) hâle gelmesine ve farklı yorumların ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, sebep-i nüzûl bilgisi içtihadı açık bir alan değildir. Bu tür bilgiler, doğrudan sahih rivayetlere dayanmalı ve söz konusu olaya tanıklık etmiş sahâbilerden nakledilmelidir. Sebeb-i nüzûle ilişkin haberlerin, Hz. Peygamber’e merfû veya ashâba maktû olarak dayanmaması hâlinde, bu rivayetler güvenilir kabul edilmez.¹⁹⁴

Müellif, sebep-i nüzûl rivayetlerinin âyetlerin doğru anlaşılmasındaki yerini çok iyi kavradığı için, ilgili her sûre ve âyet hakkında nakledilen rivayetleri titizlikle eserine dâhil etmiştir. Öyle ki, kimi zaman aynı âyet için üç farklı rivayeti bir arada verdiği görülmektedir.¹⁹⁵ Burada özellikle dikkat çekilmesi gereken husus, İbnü’l-Cevzî’nin birden fazla nüzûl sebebi rivayetiyle karşılaştığında izlediği yöntemidir. Bu bağlamda, bir âyetle ilgili tüm rivayetleri aktarır; hatta lafız farklılıkları taşıyan aynı rivayetin farklı tariklerini de kaydeder. Bu rivayetlerden herhangi birinin Kur’ân’a açık bir şekilde aykırı olması, hadis usûlü açısından sened veya metin yönünden problem arz etmesi ya da İslâm tarihindeki verilerle çelişmesi hâlinde, bu hususlara özellikle işaret eder.¹⁹⁶

Rivayetler arasında herhangi birini diğerine üstün kılmayı gerektiren bir durum bulunmadığında, İbnü’l-Cevzî sadece bu rivayetleri nakletmekle yetinir ve herhangi bir değerlendirmede bulunmadan âyetin tefsirine geçer.¹⁹⁷ Rivayetlerin sıhhatinde bir problem olmadıkça ve aralarında tercih yapmayı gerektirecek açık bir gerekçe bulunmadığında sükût etmeyi tercih eder. Bununla birlikte, İbnü’l-Cevzî’ye yöneltilen eleştirilerin bir kısmı, sebep-i nüzûl rivayetlerine yaklaşımıyla ilgilidir. Zira zaman zaman bazı âyetlerin iniş sebebi olarak İsrailiyat içerikli rivayetlere de yer vermesi, kendisinin tenkit edilmesine neden olmuştur.¹⁹⁸

¹⁹³ el-Bakara 2/189.

¹⁹⁴ Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, s.72.

¹⁹⁵ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 2/186-187.

¹⁹⁶ Kılıçarslan, *Zadu’l-Mesir Bağlamında İbnü’l-Cevzi’nin Tefsir Metodu*, 71-72.

¹⁹⁷ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/102-103.

¹⁹⁸ Kılıçarslan, *Zadu’l-Mesir Bağlamında İbnü’l-Cevzi’nin Tefsir Metodu*, 72.

Zâdü'l-Mesîr'de yer alan sebab-i nüzûl rivayetleri sûre bağlamında incelendiğinde, müfessirin on sekiz sûrenin iniş sebebine dair bilgi verdiği görülmektedir.¹⁹⁹ *Zâdü'l-Mesîr* döneminin birçok tefsirine kıyasla oldukça sistematik bir yapıya sahip olduğu ve müfessirin aktardığı bilgileri belirli bir düzen dâhilinde sunduğu dikkat çekmektedir. O, tefsirinde nüzûl sebeplerini “sûre nüzûl sebebi” ve “âyet nüzûl sebebi” olmak üzere iki ana başlıkta ele almıştır. Sûrelerin nüzûl sebeplerine kimi zaman ayrı bir fasıl başlığı açarak yer vermiş, kimi zaman ise bu başlığı zikretmeksizin ya sûrenin birinci âyetinden önce ya da birinci âyeti verdikten sonra²⁰⁰ açıklamalarda bulunmakla beraber, zaman zaman tefsirin ortasında²⁰¹ ya da sonunda²⁰² da bu rivayetlere yer vermektedir. Bununla beraber, daha önce aktardığı bir rivayete atıfta bulunarak sebab-i nüzûlü tekrar etmeksizin geçtiği, yalnızca nüzûl sebebini belirtip tefsire dair açıklama yapmadığı ya da aynı olaya dair farklı rivayetleri birlikte naklettiği bölümler de mevcuttur.²⁰³

İbnü'l-Cevzî, sûreleri de iki grup hâlinde ele almıştır. Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'in bazı sûreleri uzun, bazıları kısadır. Kısa sûrelerin nüzûl sebeplerini açıklarken, bundan sûrenin tamamının nüzûl sebebini kastetmiştir. Buna karşılık, uzun sûrelerin nüzûl sebeplerini zikrederken, bu ifadeyle sûrenin tamamı değil; daha çok baş tarafındaki geniş bir bölüm kastedilmiştir. Bu durum, Âl-i İmrân Sûresi'nin nüzûlüne dair açıklamasında açıkça görülmektedir. İbnü'l-Cevzî bu hususu şu şekilde ifade etmiştir: “Tefsir ehli, bu sûrenin Medenî olduğunu; baş tarafındaki bir bölümün ise Necran'dan Hz. Peygamber'e gelen, içlerinde el-Akıb ve es-Seyyid'in de bulunduğu altmış kişilik bir atlı heyet hakkında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Onlar, Hz. İsa konusunda Hz. Peygamber ile tartışmış ve ‘Eğer o Allah'ın oğlu değilse, babası kimdir?’ demişlerdir. Âl-i İmrân Sûresi'nin başından seksen küsur âyete kadar olan kısmı, bu heyet hakkında nâzil olmuştur.”²⁰⁴

İbnü'l-Cevzî'nin Tevbe Sûresi'ne dair yaptığı nüzûl sebebi açıklaması da bu yaklaşımını desteklemektedir. Sûrenin başında, “Müfessirler şöyle demişlerdir: Araplar,

¹⁹⁹ *Zâdü'l-Mesîr*'de müfessir, on sekiz sûrenin nüzûl sebebine yer vermiştir: Âl-i İmrân, Enfâl, Tevbe, Yûsuf, Haşr, Saff, Münafikûn, Leyl, Duâ, Tekâsür, Hümeze, Mâûn, Kevser, Kâfirûn, Mesed, İhlâs, Felak ve Nâs.

²⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/17.

²⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/275.

²⁰² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/333.

²⁰³ Öznur Hocaoglu, *İbnü'l-Cevzi'nin Zâdü'l-Mesir Adlı Tefsirinde Nüzul Sebepleri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 9-11.

²⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/257.

Hız. Peygamber ile yapmış oldukları anlaşmaları bozmaya başladılar. Bunun üzerine Allah, bu anlaşmaların yüzlerine karşı ilân edilmesini ona emretti. Bunun neticesinde dokuzuncu yılda Berâe Sûresi indirildi. Hız. Peygamber de hac emîri olarak Hız. Ebû Bekir'i görevlendirdi." ifadesine yer vermiştir.²⁰⁵ Ancak aynı sûrenin 19. âyetinin tefsirinde bu âyetin nüzûlüne dair altı farklı görüş bulunduğunu belirtmiş ve burada, sûre başında zikrettiğinden farklı bir sebep ortaya koymuştur.²⁰⁶ Bu durum, İbnü'l-Cevzî'nin sûre başında verdiği nüzûl sebebinin tüm sûreye değil, sadece belirli bir kısmına ait olduğunu düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Zâdü'l-Mesîr'de Kur'ân ilimleri arasında en fazla yer ayrılan konulardan biri, şüphesiz nüzûl sebepleridir. Bununla birlikte, eserin mukaddimesinde de belirttiği üzere, hacminin genişlememesi, kolay ezberlenebilir olması ve okuyucuyu ayrıntılarla yormamak gibi sebeplerle, bazı tafsillatlara girmediği görülmektedir. Bu tercih, nüzûl sebeplerine yaklaşımında da açıkça kendini göstermektedir. Nitekim İbnü'l-Cevzî, bu bağlamda aktardığı rivayetlerin çoğunda yalnızca ilk râvînin adını anmakla yetinmiş, kaynak göstermemiştir. Bazı durumlarda iki râvîye yer vermiş; çok nadiren ise ikiden fazla râvînin ismini birlikte zikretmiştir. Nüzûl sebeplerine ilişkin rivayetlerde ise genellikle isnad ve senet bilgileri belirtilmemiştir.²⁰⁷

Müfessir, nüzûl sebepleri konusuna büyük önem vermiş ve bu hususta oldukça kapsamlı açıklamalar yapmış müfessirlerdendir. Sadece bir rivayetle yetinmeyip, bazı ayetlerde birden fazla rivayet aktarmıştır.²⁰⁸ Esbâb-ı nüzûl dışındaki diğer meselelerde farklı görüş ve rivayetleri sunarken çoğunlukla herhangi bir tercihte bulunmayan İbnü'l-Cevzî, nüzûl sebepleri rivayetleri konusunda da benzer bir tutum sergilemiştir. Tefsirinde yer verdiği yüzlerce rivayete rağmen, başka alimlerin tercihlerine, rivayetler arasındaki ihtilaflara ve icmalara değinmesine karşın, nadiren kendi kanaatini açıkça belirtmiştir. Bu durum, rivayetleri eleştirel bir süzgeçten geçirme konusunda titiz davranmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Örneğin, Enfâl Sûresi'nin 27. ayetinde Hız. Osman'ın ödürülmesiyle ilgili rivayeti herhangi bir tenkit yapmadan nakletmiştir.²⁰⁹ Zaman zaman, aynı âyet için birbirine zıt rivayetlerin çelişkilerini gidermeden, aralarında icma sağlamadan sunmuştur. Yine de, rivayetin zayıflığı, ayetin zahirine aykırılığı veya

²⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/230-231.

²⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/464.

²⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/464.

²⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/248.

²⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/187.

mantıksal açıdan kabul edilemezliği durumlarında ara sıra tenkit ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

Müfessir, tefsirini kısa tutma amacıyla diğer eserlerinde yer verdiği rivayetleri tekrar etmek yerine bu eserlere atıfta bulunmuştur.²¹⁰ Görebildiğimiz kadarıyla İbnü'l-Cevzî'nin sebep-i nüzûl bağlamında atıf yaptığı eserler *el-Muğnî fî't-Tefsîr* ve *el-Hada'ik*'tir.

2.1.8. Kıraat Farklılıkları

Kıraat (قراءة) kelimesi, sözlükte “okumak” anlamına gelen قَرَأَ fiilinden türemiş bir mastardır ve “tilavet etme” ya da “sesli okuma” anlamlarını taşır. Bu kelimenin çoğul şekli olan kırâât (قراءات) ise farklı okuyuş biçimlerini ifade eder.²¹¹ Kur'ân-ı Kerîm'de bu kelime, anlamı itibarıyla tilavet ve okuma bağlamında geçmektedir. Örneğin, “Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun”²¹² ayetinde, bu anlam açıkça görülmektedir.

Terim anlamıyla kıraat, Kur'ân-ı Kerîm'deki lafızların okunma şekillerini ve bu şekiller arasındaki farklılıkları, bunları aktaran râvîlere isnat ederek bilmeyi ifade eder.²¹³ Bu tanıma göre, Kur'an'ın okunuş biçimleriyle birlikte bu farklılıkların sebeplerini ve rivayet zincirlerini ele alan disipline kıraat ilmi denilmektedir.

Kıraat farklılıkları, Kur'ân'ın zenginliğini gösteren yönlerinden biridir. Bu çeşitlilik sayesinde farklı lehçelere sahip Arap toplulukları Kur'ân'da kendilerine yakın bir üslup bulabilmişlerdir. Kolaylık dini olan İslâm, bu konuda da insanlara bir rahatlık sağlamıştır. İbnü'l-Cevzî, küçük yaşta kıraat eğitimi almış bir hâfız ve kurrâ olarak, tefsirinde bu bilgisinden geniş şekilde faydalanmıştır. Ayetlerdeki kıraat farklılıklarını detaylı biçimde ele almış, bu farklılıkların kime ait olduğunu açıklamış; sadece kıraat imamlarını değil, sahabe, tâbiîn ve zaman zaman mezhep imamlarının okuyuşlarını da aktarmıştır.²¹⁴

²¹⁰ Örnek için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 4/223.

²¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/28; Ebubekir Sifil, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2025).

²¹² el-Müzzemmil 73/20.

²¹³ İbnü'l-Cezerî Muhyiddin Muhammed b. Muhammed, *Mencidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't Tâlibîn* (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420), 1/9; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri* (İstanbul: İFAV, 2008), 61.

²¹⁴ Kılıçarslan, *Zadu'l-Mesir Bağlamında İbnü'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu*, 76.

Fâtiha Sûresi'nde geçen “مَالِك” lafzı üzerine yaptığı açıklamalar, İbnü'l-Cevzî'nin kıraat farklılıklarına olan yaklaşımını yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir. Bu kelimenin tefsirinde yalnız kıraat imamlarının görüşleriyle yetinmemiş; aynı zamanda sahâbe, tâbiîn ve mezhep imamlarının okuyuşlarını da topluca nakletmiştir. Nitekim, Âsım, Kisâî, Halef ve Ya'kûb'un bu kelimeyi elifli olarak “مَالِك” şeklinde okuduklarını belirtir. İbn Semeyfâ ve İbn Ebî Ubla da aynı kıraati benimsemişlerdir; ancak onlar lafzın kâf harfini mansûb (yani “مَالِك”) olarak telaffuz etmişlerdir. İbnü'l-Cevzî, Fâtiha Sûresi'nde yer alan “مالك” kelimesiyle ilgili kıraat farklılıklarını ele alırken, sadece kıraat imamlarıyla yetinmeyip sahâbe, tâbiîn ve mezhep imamlarının okuyuşlarına da yer vermiştir. Bu bağlamda, Ebû Hüreyre ile Âsım el-Cühdarî'nin, kelimeyi elifsiz, lam'ı sâkin, kâf harfini ise esreli şekilde “مَلِك” olarak okuduklarını aktarır. Ebû Osman en-Nehdî ve Şa'bî ise kelimeyi elifsiz, lam harfini esreli, kâf harfini fethalı biçimde “مَلِك” şeklinde kıraat etmişlerdir. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Âişe ve Muarrak el-İclî de benzer bir okuyuş sergilemiş; ancak bu kez kâf harfini ötüreli, yani “مَلِك” şeklinde okumuşlardır. Diğer yandan, Übeyy b. Ka'b ile Ebû Recâ el-Utâridî, elifsiz fakat “مَلِك” şeklindeki okuyuşu tercih etmişlerdir. Aynı şekilde Amr b. Âs da bu kıraati benimsemiş; fakat kâf harfini ötüreli yani “مَلِك” olarak telaffuz etmiştir. Öte yandan, Ebû Hanîfe ile Ebû Hayve, kelimeyi fiil-i mâzî kalıbında yani “مَلِك” şeklinde okumuşlardır. Abdülvâris ise Ebû Amr'dan lam harfinin sükûnla okunduğu bir rivayet nakletmiştir. Genel olarak Ebû Amr ve cumhur-u kurrâdan gelen meşhur kıraat ise “مَلِك” şeklindedir. İbnü'l-Cevzî, bu okuyuşun daha fazla övgü anlamı içerdiğini ifade ederek şunu ekler: “Her melik aynı zamanda bir mâlik olabilir, ancak her mâlik, melik olamaz.” Yani “melik” (مَلِك) hükümdar anlamına gelirken, “mâlik” (مَالِك) ise bir şeye sahip olan kişiyi ifade eder. Herkes bir şeye sahip olabilir, ama hükümdarlık makamı herkese verilmez.²¹⁵

İbnü'l-Cevzî, kıraat farklılıklarını anlatırken yalnızca bireylerin değil, aynı zamanda kıraat ekollerinin ve topluluklarının da okuyuşlarına yer vermiştir. Örneğin, Bakara Sûresi 9. ayet hakkında şöyle belirtir: “İbn Kesîr, Nafi ve Ebu Amr يخادعون şeklinde okurken, Kufeliler ile İbn Amîr يخدعون şeklinde okumuşlardır.” Anlamı ise “*Aldatmanın cezası onlara geri dönecektir*” demektir.²¹⁶

İbnü'l-Cevzî, kıraat farklılıklarını aktarırken yalnızca okuyuş biçimlerine değil, bu farklılıkların dayandığı lehçelere ve kabilelere de dikkat çekmiştir. Nitekim Bakara

²¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/13.

²¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/30.

Sûresi'nin 11. ayetinde geçen “قِيلَ” kelimesi bağlamında yaptığı açıklamada, Kisâî'nin bu lafzı farklı harflerle ve ötreli olarak (قِيلَ, حِيلَ, غِيضَ, حِيَّ, سِيَّ) okuduğunu bildirir. Ardından Ferrâ'nın görüşünü aktararak, Hicaz bölgesinde yaşayan Kureyşliler ile onlara komşu Kinâne kabilesinin bu tür kelimeleri genellikle kesreli biçimde telaffuz ettiklerini ifade eder (قِيلَ, حِيَّ, غِيضَ). Öte yandan Ukayl ve Esed kabilelerinin ise bu kelimeleri ötreli yakın seslerle (قِيلَ) okuduklarını belirtir. Bu yaklaşım, İbnü'l-Cevzî'nin kıraat farklılıklarını sadece teknik bir mesele olarak değil, aynı zamanda dilin sosyal ve bölgesel çeşitliliğiyle ilişkili bir olgu olarak değerlendirdiğini göstermektedir.²¹⁷

İbnü'l-Cevzî, kıraat farklılıklarını aktarırken bazen bu farkların anlam üzerindeki etkisini de değerlendirmiştir. Nitekim Bakara Sûresi'nin 30. ayetinde geçen “يَسْفِكُ” fiiline dair verdiği açıklamada, kelimenin kıraat farklılıklarına işaret eder. Ona göre, çoğunluk (cumhur) bu kelimeyi fe harfini esreli olarak “يَسْفِكُ” şeklinde okumuştur. Bununla birlikte, İbn-i Musarrıf ve İbrahim b. Able kelimeyi fe harfini ötreli olarak “يَسْفِكُ” şeklinde telaffuz etmiştir. Her iki kıraat de Arap dilinde geçerli kullanım şekilleridir. Talha ve İbn-i Mukassim ise daha farklı bir kıraat sergileyerek ye harfini ötreli, sin harfini fethalı, fe harfini ise şeddeli ve esreli biçimde “يَسْفِكُ” şeklinde okumuşlardır. İbnü'l-Cevzî, bu okuyuşun kelimeye kesret (çokluk) ve tekrar anlamı kattığını özellikle vurgulamıştır. Bu açıklama, onun kıraat farklarını yalnızca teknik detay olarak değil, anlam boyutuyla birlikte değerlendirdiğini göstermektedir.²¹⁸

Müfessir, kıraat farklılıklarını aktarırken yalnızca okuyuş biçimlerini vermekle kalmaz, zaman zaman bu farklılıkların dilsel gerekçelerine de açıklık getirir. Bu tür değerlendirmeler, özellikle Arap dili mantığı ve dil felsefesi açısından son derece öğretici olup, okuyucuya kıraat farklarının arkasındaki nahiv kaidelerini kavrama imkânı sunar. Bakara Sûresinde geçen “لَا تُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ” (ondan şefaât kabul olunmaz)²¹⁹ ifadesine dair yaptığı açıklama bu türden bir örnektir. Burada İbnü'l-Cevzî, “تُقْبَلُ” fiilinin te harfiyle İbn Kesîr tarafından okunduğunu, diğer kıraatlerde ise “يُقْبَلُ” şeklinde ye harfiyle okunduğunu belirtir. Bu kıraat farklılığının dilsel izahına dair şöyle bir değerlendirme sunar: Katâde, fiili ye harfiyle ve “şefâat” kelimesini mansub (mef'ûl konumunda) okuyarak, bu fiilin

²¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/31.

²¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/61.

²¹⁹ el-Bakara 2/48.

failini açıkça Allah Teâlâ olarak göstermiştir. Böylece fiil meçhul değil, malum olmuş ve şefaât lafzı da nâibü'l-fâil değil, doğrudan mefûl olarak değerlendirilmiştir.²²⁰

Müellif, ayrıca dilbilimsel gerekçeleri de verir: Ebu Ali, te harfiyle okumanın gerekçesini, fiilin isnat edildiği kelimenin müennes (dişil) olmasıyla açıklar; bu durumda fiilin de müennes sigasıyla gelmesi gereklidir. Öte yandan ye harfiyle okuyanlar ise, “şefaât” kelimesinin hakiki değil, manevi müennes olduğunu ifade etmişlerdir. Dolayısıyla bu durumda fiilin müzekker sigasıyla gelmesi de caizdir. Bu örnek, Müellif’in kıraat farklılıklarını hem dil kuralları hem de anlam açısından derinlikli bir biçimde analiz ettiğini göstermektedir.²²¹

O, kıraat farklılıklarını yalnızca okuyuş biçimleriyle değil, bu farklılıkların mânaya etkileriyle birlikte değerlendirme konusunda son derece dikkatli bir yaklaşım sergiler. Bu bağlamda Bakara Sûresi 51. ayet önemli bir örnek teşkil eder. Ayette geçen “وَاعْتَنَّا” fiili üzerine yaptığı açıklamada, kıraat farklılığına dikkat çeker ve şöyle der: Ebû Ca’fer ile Ebû Amr, bu fiili elifsiz yani “وَاعْتَنَّا” şeklinde okumuşlardır. Aynı şekilde Ebân, Âsım’dan rivayetle yalnızca Bakara Sûresi’nde bu kıraati tercih etmiştir. Buna karşılık kıraat imamlarının çoğunluğu, fiili elifli olarak yani “وَاعْتَنَّا” şeklinde kıraat etmişlerdir. İbnü'l-Cevzî, bu iki okuyuşun anlam farklılığına da işaret eder: “وَاعْتَنَّا” (elifsiz) okunuşunda fiil, sülâsî mücerred kalıptadır. Bu kullanım, Allah’ın Hz. Musa’ya tek taraflı olarak söz verdiğini ifade eder. “وَاعْتَنَّا” (elifli) okunuş ise mufa’ale babındandır ve burada anlam, Allah Teâlâ ile Musa arasında karşılıklı bir vaadleşme olduğu yönündedir. Bu kıraat, fiile iki tarafın dahil olduğu bir mutabakat anlamı yükler.²²² Müfessir bu anlam farkını, Bakara Sûresindeki 235. ayetteki “وَلَا تُؤَاخِذُوهُمْ سِرًّا” (onlarla gizlice sözleşmeyin)²²³ ifadesiyle destekler ve burada da aynı “mufa’ale” kalıbının karşılıklı bir vaatleşme anlamı taşıdığına dikkat çeker.²²⁴

Bu yaklaşım, İbnü'l-Cevzî’nin kıraat ilmini yalnızca kelime düzeyinde değil, aynı zamanda dilbilgisi ve anlam boyutlarını da içine alacak şekilde değerlendirdiğini ortaya koyar. Aynı zamanda, çeşitli kıraatlerin Kur’ân’ın anlamındaki zenginliği artırdığına dikkat çeker. İbnü'l-Cevzî, Kur’ân kıraatlerinde tek bir okuyuşu dayatmaz; sahihlik

²²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/77.

²²¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/77.

²²² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/79.

²²³ el-Bakara 2/235.

²²⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/79.

öçütlerine uygun her türlü kıraat farklılığını metnin anlamını derinleştiren bir unsur olarak görür. Bu sebeple, farklı kıraatleri dışlamak yerine, onların anlam üzerindeki katkılarını incelemeye, tercih sebeplerini açıklamaya ve dilin inceliklerini okuyucuya aktarmaya önem verir. Ancak Arapça dil kurallarına, Hz. Osman mushafının yazım özelliklerine veya rivayet zincirine aykırı olan kıraatleri kabul etmez ve eserinde bunlara yer vermez.

Müfessir, tefsirinde kıraat ilmiyle ilgili kavramsal tanımlamalara, kıraat farklılıklarının mahiyetine ya da yedi harf meselesine dair doğrudan bir açıklama yapmamıştır. Kıraat türlerini sınıflandırmamış; sahih, zayıf, meşhur ya da şâz kıraatler arasında açık bir ayrım ortaya koymamıştır. Bu konuda sistematik bir bilgi sunmadığı görülmektedir. Ancak eserin içeriği dikkatle incelendiğinde, kıraat farklılıklarına oldukça geniş yer verdiği, hemen her sayfada kıraate dair bir görüşe, atfa ya da yorum cümlesine rastlandığı anlaşılmaktadır. O *Fünûnü 'l-Efnân*’ da kıraat ilminin bir alt konusu olan vakıf ve ibtidâ meselelerine de yer vermiştir. Ancak bu konuyu, *Zâdü 'l-Mesîr*’de ele aldığı için, *Fünûnü 'l-Efnân*’da ayrıntılı bir biçimde işlememiştir.

Onun, farklı kıraatleri desteklemek amacıyla çeşitli türden deliller kullandığı görülmektedir. Bazı durumlarda bu kıraatlerin doğruluğunu Kur’ân âyetleriyle temellendirirken, kimi zaman hadis rivayetlerine, kimi zaman da Arap şiirine başvurduğu dikkat çekmektedir.²²⁵

2.1.9. Muhkem-Müteşâbih

Muhkem kelimesi, “hakeme” (حَكَمَ) fiilinin if’âl babından türetilmiş olup sözlükte “sağlamlaştırmak, düzene koymak, kontrol altına almak” gibi anlamlara gelir.²²⁶ Ona göre muhkemin sözlükteki anlamı “sağlam ve açıktır.”²²⁷ Istilahî anlamda ise muhkem, lafız ve yapı bakımından sağlam; anlam ve maksat yönünden ise açık ve kolay anlaşılır olan âyetleri ifade eder.²²⁸ Bu tür âyetler, yorumdan çok hüküm bildiren, anlamı kapalı olmayan metinlerdir. Örnek olarak, namaz ve zekât gibi farz ibadetlere ilişkin âyetler gösterilebilir.²²⁹

²²⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. Ali Haydar Öztürk, *Ebü 'l Ferec İbnü 'l-Cevzî'nin Zâdü 'l Mesîr fi 'İlmi 't-Tefsîr Adlı Eserinde Kıraatlere Yaklaşımı* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 229-235.

²²⁶ Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi 'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü'l-Kalem, 2010), 1/24.

²²⁷ İbnü 'l-Cevzî, *Zâdü 'l-Mesîr*, 1/177.

²²⁸ M. Zeki Duman, “Müteşâbihâtın Te’vili”, *Bilimname: Düşünce Platformu* III/9 (Mart 2005), 18.

²²⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/68-71.

Müteşâbih kelimesi, sözlükte “benzemek, birbirine karışmak, ayırt edilemez hâle gelmek”²³⁰ gibi anlamlara gelen “şebehe” (شبهه) fiilinden, tefâ’ul babında türetilmiş bir ism-i fâildir. Terim olarak ise müteşâbih; lafzı birden fazla anlama açık olan, bu nedenle anlamı tek başına kolaylıkla anlaşılamayan ve yorum gerektiren âyetleri ifade eder. Bu tür âyetlerde murad edilen anlamın belirlenmesi, çoğunlukla bağlam, delalet ve tefsir yöntemleriyle mümkündür.²³¹

Selef âlimleri, müteşâbih âyetlerin anlamlarının Allah’a havale edilmesi gerektiğini savunmuş; bu tür âyetlerin te’vile gidilmeden, zahiri şekilde kabul edilmesini esas almışlardır. Hz. Peygamber döneminde ve sahâbe arasında da müteşâbih âyetlerin yorumlanmaya çalışılmaksızın aynen kabul edildiği görülmektedir.²³² Buna karşılık, müteahhir dönem âlimleri ve kelamcılarının büyük bir kısmı, bu âyetlerin te’vîl edilmesinin kaçınılmaz olduğunu; özellikle İslâm’ın genel ilkeleri ve Kur’ân’ın bütüncül mesajı ile uyumlu bir şekilde açıklanması gerektiğini savunmuşlardır.²³³

Muhkem ve müteşâbih âyetlere dair en temel referans, Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde yer almaktadır.²³⁴ Bu âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

*“Kitabı sana indiren O’dur. Onun bazı âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın anasıdır. Diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik bulunan kimseler, fitne çıkarmak ve onu kendi arzularına göre yorumlamak için müteşâbih olanların peşine düşerler. Hâlbuki onun te’vilini ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar ise, ‘Biz ona inandık; hepsi Rabbimiz katındandır’ derler. Bunu ancak akıl sahipleri düşünüp anlar.”*²³⁵

Bu âyet, Kur’ân’da hem anlamı açık ve kesin olan muhkem âyetlerin hem de yorum gerektiren, anlamı kapalılık arz eden müteşâbih âyetlerin bulunduğunu ortaya koyar. Ayrıca müteşâbih âyetleri keyfî biçimde yorumlamaya çalışan kimselerin niyetlerinin sorgulandığı ve bu konuda ancak ilimde derinleşmiş olanların doğru bir tavır sergilediği vurgulanmaktadır.

Müellif, *Zâdü’l-Mesîr*’de Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde muhkem ve müteşâbih âyetler üzerine detaylı bir değerlendirme yapar. Bu bağlamda muhkem âyetlerin mahiyeti

²³⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 1/443.

²³¹ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/68-71.

²³² Cerrahoglu, *Tefsir Usulü*, 128-130; Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, 148-151.

²³³ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/68-71.

²³⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/258.

²³⁵ Âl-i İmrân, 3/7.

hususunda sekiz farklı görüş sunulur. Bunlar; nâsîh (hükmü kaldıran) ayetler, helal ve haram hükümleri içeren ayetler, âlimlerin tevilini bildiği ayetler, nesh edilmemiş olanlar, lafızları tekrarlanmayanlar, açıklamaya ihtiyaç duymayan ve kendi başına yeterli olanlar, mukattaa harfleri hariç Kur'ân'ın tamamı ile emir, nehiy, vaad ve vaid hükümlerini kapsayan ayetler olarak sıralanır. Müteşâbih ayetler ise yedi ayrı şekilde değerlendirilir: Mensûh (hükmü kaldırılmış) ayetler, kıyametin kopması gibi âlimlerin anlamını tam bilemediği ayetler, mukattaa harfleri içerenler, birkaç manaya gelebilen ayetler, lafızları tekrarlayanlar, çok yönlü tevil ihtimali olan ayetler ve kıssa ile darbı mesel ayetler. İbnü'l-Cevzî, müteşâbih ayetlerin iniş amacına da değinir; Allah'ın kullarını hem açık, net olan muhkem ayetlerle hem de mecaz ve kinaye gibi dolaylı anlatım biçimleri içeren müteşâbih ayetlerle sınıdığını, böylece kullarının sabrını ve ilim ehliyle cahil arasındaki farkı ortaya koyduğunu belirtir. Ayrıca müteşâbih ayetlerin derin ve çok katmanlı anlamlar barındırması, ilim sahiplerinin daha fazla uğraşmasını gerektirmesi yönüyle ilmi bir imtihan işlevi gördüğünü ifade eder.²³⁶

İbnü'l-Cevzî, muhkem ve müteşâbih kavramlarına dair çeşitli görüşleri aktardıktan sonra, bu konuda kesin bir kanaat belirtmekten kaçınmıştır. Aktardığı fikirleri doğrudan ilgili âlimlere nispet eder. İki kavram hakkında sunduğu açıklamalar karşılaştırıldığında, birbirinden zıt anlamlar taşıdığı açıkça görülür; tıpkı nâsîh ile mensûh ya da te'vile açık ile kapalı olan kavramlarda olduğu gibi, muhkem ile müteşâbih de zıt kutuplar oluşturur.

Müteşâbih kavramına ilişkin kendi yorumunu öğrenmek amacıyla İbnü'l-Cevzî'nin Kur'ân ilmi üzerine yazdığı diğer eserleri incelediğimizde, bu konuda herhangi bir açıklamaya rastlayamadık. Ancak *Fünûnü'l-Efnân*'da müteşâbih konusunun kendi tefsirinde ele alındığı belirtilmiş;²³⁷ fakat bu tefsirin hangi eser olduğu açıklanmamıştır. Bizim kanaatimize göre burada, *el-Muğnî* kastedilmektedir. Çünkü *Zâdü'l-Mesîr*'de müteşâbihle ilgili kendi görüşüne yer vermemiştir. Eğer amaç müteşâbih kavramına dair genel bilgi vermek ise, bu durum her iki eser için de geçerlidir.

Allah'ın “eli” ve “kürsî” gibi müteşâbih sayılan ayetlere nasıl yaklaştığını anlamak üzere, müellifin bu konuda neler düşündüğünü değerlendirelim. İbnü'l-Cevzî, Bakara sûresi 255. ayette geçen “kürsî” kelimesiyle ilgili olarak üç ayrı görüşü dile getirir.

²³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/350-353.

²³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 375.

İlki, kürsünün yedi kat göklerin üzerinde, Arş'ın altında bulunan bir yer olduğudur. Bu kanaat, Peygamber Efendimiz'in "Yedi kat gökler, kürsüye göre çöe atılmış küçük bir halka gibidir" şeklindeki ifadesine dayanmakta olup, İbn-i Abbâs'a nispet edilir. İkincisi, Allah'ın ilmidir ve bu yorum İbn-i Cübeyr vasıtasıyla İbn-i Abbâs'tan aktarılmıştır. Üçüncüsüne göre kürsü Arş'tır; Bu görüş Hasan tarafından benimsenmiştir.²³⁸ İbnü'l-Cevzî, bu farklı yorumları aktardıktan sonra herhangi birine itirazda bulunmaz ve her görüşe hürmetle yaklaşır.

Müteşâbih konusunu önemli kılan temel meselelerin başında, bu tür ayetlerin anlamlarının insanlar tarafından bilinir olup olmadığı sorusu yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle, müteşâbih ayetlerin anlamı gerçekten kavranabilir mi, yoksa bu bilgi yalnızca Allah'a mı aittir? Bu tartışma, sadece tefsir usulü açısından değil, aynı zamanda inanç esasları ve Kur'ân'ın anlaşılabilirliği bağlamında da derin etkiler doğurur.

İbnü'l-Cevzî'ye göre müteşâbih ayetlerin anlamlarının bilinip bilinemeyeceği meselesi etrafında iki temel görüş bulunmaktadır. Bu görüş ayrılığı, Âl-i İmrân sûresinin şu ifadesi etrafında şekillenmiştir: "*Oysa onun te'vîlini ancak Allah bilir. Bir de ilimde derinleşmiş olanlar derler ki: Ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır.*"²³⁹ Ayetin bu kısmında durulması gereken yerin neresi olduğu, yani vakfin nerede yapılması gerektiği konusunda ihtilaf vardır.

Tartışmanın merkezinde, ayette geçen "*ve'r-râsihûne fi'l-ilm*" ifadesinin neye bağlı olduğu sorusu yer alır. İlk görüşe göre müteşâbih ayetlerin gerçek anlamı yalnızca Allah tarafından bilinir. Bu görüşte, Âl-i İmrân sûresi 7. ayette geçen "*ve'r-râsihûne fi'l-ilm*" ifadesi, yeni bir cümle başlangıcı (istînâf) olarak değerlendirilir. Tâvûs'un, İbn Abbâs'tan bu kıraati bu şekilde okuduğu da nakledilir. Bu görüşü İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b, Katâde, Ömer b. Abdülazîz, Ferrâ, Ebû Ubeyde, Sâlib, İbnü'l-Enbârî ve cumhûr benimsemiştir. İkinci görüşe göre ise, müteşâbih ayetlerin anlamı bazı âlimler tarafından bilinebilir ve "*ve'r-râsihûne fi'l-ilm*" ifadesi Allah'a değil, te'vîli bilen âlimlere de atfedilmiştir. Bu görüşe göre, Mücâhid'in İbn Abbâs'tan "*Ben onun te'vîlini bilenlerdenim*" dediği rivayet edilir. Bu yaklaşımı Rebi', İbn Kuteybe ve Ebû Süleyman ed-Dımeşkî de tercih etmiştir. Ancak İbnü'l-Cevzî, bu ikinci görüşle ilgili olarak, İbnü'l-Enbârî'nin "Bu rivayet, Mücâhid'ten İbn Ebû Necîh yoluyla gelmiştir, fakat bu rivayetin

²³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/304.

²³⁹ Âl-i İmrân, 3/7.

sahihliği tartışmalıdır” şeklindeki tenkidine yer verir.²⁴⁰ İbnü’l-Cevzî’nin bu nakil ve değerlendirmeleri, onun birinci görüşe katıldığı şeklinde yorumlanabilir.

İbnü’l-Cevzî, Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan müteşâbih ayetlerin varlığını dört temel hikmetle açıklar. Birinci olarak, Arap dili hem açık ve kolay anlaşılan ifadelerden hem de mecaz, kinaye gibi daha dolaylı anlatımlardan oluşur. Kur’ân, bu iki anlatım biçimini de kullanarak muhataplarının benzerini getirmesini engellemiştir. İkinci olarak, müteşâbih ayetler, müminlerle münafıkları ayırmak üzere bir imtihan vesilesi olarak indirilmiştir. Müminler bu ayetlerin anlamını bilen ehil kimselere başvurarak sevap kazanırken, münafıklar bu ayetler üzerinden şüpheye düşer. Üçüncü olarak, müteşâbih ayetler ilim sahiplerinin zihinsel faaliyetlerini artırır, onları muhkem ayetlerle ilişkilendirmeye yönlendirir ve bu çabaları karşılığında sevap kazanmalarını sağlar. Son olarak, eğitimde olduğu gibi, derin ve zor konular öğrencilerin gelişimi için gereklidir; müteşâbih ayetler de Kur’ân’ın öğretici ve sınavıcı özelliğinin bir parçası olarak bu amaçla yer almıştır.²⁴¹

2.1.10. Emsâlü’l-Kur’ân

Emsâlü’l-Kur’ân, “emsâl” ve “Kur’ân” kelimelerinden oluşan izâfî bir terkiptir. “Emsâl” kelimesi, “şibih ve nezîr”²⁴² anlamlarına gelen “m-s-l” kökünden türeyen “mesel”in çoğuludur. Terim olarak ise, özellikle halk arasında yaygın ve öğüt verici anlamlar taşıyan özlü sözleri ifade eder. Türkçede bu tür ifadeler genellikle “atasözü” karşılığı verilmektedir.²⁴³

Yine terim olarak mesel, “bir kavram ya da durumu daha etkili ve anlaşılır kılmak amacıyla, benzerlik ilişkisi bulunan iki şeyden birinin diğeriyle kıyaslanarak anlatılması” anlamında da kullanılmaktadır.²⁴⁴ Bu anlatım biçimine darb-ı mesel denir. Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan meseller ise, yalnızca benzetmeye dayalı anlatımlar olmanın ötesinde; insanları düşünmeye sevk eden, ibret almaya çağıran ve derin anlamlar keşfetmeye yöneltten öğretiler olarak değerlendirilir. Kur’ân’daki meseller, övgü ve yergi, mükâfat ve ceza, öğüt, teşvik ve sakındırma gibi çeşitli amaçlarla kullanılmıştır.²⁴⁵ Ayetlerdeki anlam

²⁴⁰ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/350-353.

²⁴¹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/350-353.

²⁴² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 11/610-611.

²⁴³ İsmail Durmuş, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2025).

²⁴⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 478; Kattân, *Mebâhiş fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 392-394; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 174.

²⁴⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/486-487; Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, 181.

ve amaçların, insan zihninde derin bir etki oluşturacak şekilde özlü ve çarpıcı bir biçimde ifade edilmesine Emsâlü'l-Kur'ân denilmektedir.²⁴⁶

Kur'ân'da yer alan mesellerin temel amacının düşündürmek ve ibret vermek olduğu, bazı ayetlerde açıkça ifade edilmiştir. Nitekim “İşte bunlar, düşünsünler diye insanlara verdiğimiz örneklerdir”²⁴⁷ ve “Biz bu Kur'ân'da, insanlar öğüt alsınlar diye her türlü misali verdik”²⁴⁸ ayetleri, mesellerin öğüt verici ve düşündürücü yönünü vurgulamaktadır.

Emsâlü'l-Kur'ân'ın taşıdığı anlam ve işlev, yalnızca Kur'ân ayetleriyle sınırlı kalmamış; Hz. Peygamber'in hadislerinde de bu konuya dikkat çekilmiştir. Nitekim Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066), Ebû Hureyre'den (ö. 58/678) rivayet ettiği bir hadiste Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kur'ân beş vecih üzere indirilmiştir: Helâl, haram, muhkem, müteşâbih ve emsâl. Helâli uygulayın, haramdan sakının, muhkem ile amel edin, müteşâbihe iman edin ve emsâlden ibret alın”²⁴⁹ Bu rivayet, Kur'ân'daki mesellerin temel amacının ibret ve öğüt vermek olduğuna işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in meselleri, helâl, haram, muhkem ve müteşâbih gibi dinî hüküm ve kavramlarla birlikte zikretmiş olması, onların dinî anlamda ne denli önemli ve dikkat çekici bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm, insanın ruhen ve ahlâken olgunlaşmasını hedefleyen kapsamlı bir eğitim süreci uygulamıştır. Bu süreçte bireyin düşünsel, duygusal ve ahlâkî gelişimini destekleyecek çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Bu yöntemlerden biri de mesel yoluyla anlatımdır. Temsîlî anlatım, Kur'ân'ın eğitimde sıkça başvurduğu etkili tekniklerden biridir.²⁵⁰ Zira Kur'ân, bireyi hem zihinsel hem de manevi yönüyle geliştirme amacı güderken, soyut kavramları somutlaştırarak daha anlaşılır hale getiren bu yöntemi kullanmayı tercih etmiştir. Nitekim bu durum, Kur'ân'da açıkça “Andolsun, biz bu Kur'an'da insanlar için her türden misali verdik ki öğüt alsınlar”²⁵¹ ayetiyle de vurgulanmaktadır.

²⁴⁶ Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 292; Bedrettin Çetiner, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2025).

²⁴⁷ el-Haşr 59/21.

²⁴⁸ ez-Zümer 39/27.

²⁴⁹ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Câmi' li-Şu'ab el-Îmân* (Riyad: Mektebu'r-Rüşd, 2003), Hadis no.2095,3/548.

²⁵⁰ Süleyman Koçak, “Kur'ân'da Mesellerle Anlatımın Eğitim Açısından Değeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (01 Ağustos 2009), 188-190.

²⁵¹ ez-Zümer 39/27.

Kur'ân'da yer alan meseller, O'nun muhatabını ikna etmeye yönelik hitap üslubunun önemli bir parçasıdır. Kur'ân, vermek istediği mesajı doğrudan iletmeden önce, muhatabın zihnini bu mesaja hazırlamak veya mesajı sunduktan sonra onu anlamaya ve kabul etmeye teşvik etmek amacıyla temsîlî anlatıma başvurmuştur. Bu yöntem, muhatabın dikkatini çekmek, düşünmesini sağlamak ve onu ikna etmek için kullanılan güçlü bir pedagojik araçtır.²⁵²

Her ne kadar *Zâdü'l-Mesîr*'de Ulûmü'l-Kur'ân'ın bazı meselelerine yer verilmişse de, Emsâlü'l-Kur'ân başlığı altında müstakil bir bölüm bulunmamaktadır. Ancak İbnü'l-Cevzî, tefsir üslubuna uygun biçimde, “mesel” veya “emsâl” kelimeleri geçtiğinde bu ifadelerin anlamına değinmiş; kimi zaman da ıstilahî anlamını ayetin bağlamında açıklamaya çalışmıştır. İlk geçtiği yerde genellikle anlamını açıklamış, benzer kelimeler tekrarlandığında ise özel bir durum bulunmadıkça yorum yapmamıştır. Örneğin Bakara Suresinde yer alan “إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا”²⁵³ ifadesindeki “mesel” kelimesinin İbn Abbas'tan gelen rivayetle “teşbih” anlamına geldiğini belirtmiş; burada Allah'ın, sivrisinek veya ondan daha küçüğüyle bile hakikati açıklamak için örnek verebileceğini vurgulamıştır.²⁵⁴

İbnü'l-Cevzî, mesel ve Emsâlü'l-Kur'ân konusunu yalnızca *Zâdü'l-Mesîr*'de değil, diğer eserlerinde de işlemiştir. Bu bağlamda, *Nüzhetü'l-A'yûn en-Nevâzir*'de eserinde “mesel” kelimesinin anlamını dilsel ve kavramsal açıdan ele almış;²⁵⁵ *el-Müdhiş*'te Emsâlü'l-Kur'ân bağlamında konuyu değerlendirmiştir.²⁵⁶

İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*'te Kur'ân'da geçen mesellerin sayısının 43 olduğunu belirtirken,²⁵⁷ *Fünûnü'l-Efnân*'da bu sayıyı 42 olarak kaydetmiştir.²⁵⁸ Her iki eserde de sûre sırasına göre mesel içeren âyetlere yer verilmiş ve ilgili âyetlerin hangi sûrede geçtiği özellikle belirtilmiştir. Bu yönüyle, her iki eser arasında lafız farklılıkları oldukça azdır.

²⁵² Tahir Altun, *İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-Mesîr Adlı Tefsirinde Ulûmü'l-Kur'ân* (İğdır: İğdır Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024), 246.

²⁵³ el-Bakara 2/26.

²⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/46.

²⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûn en-Nevâzir*, 551.

²⁵⁶ Ebul Ferec İbnü'l-Cevzî - Mervan Kabbani, *el-Müdhiş fî ulûmi'l Kur'ân ve'l-hadis ve'l lüğa ve uyûni't tarih ve'l-vaaz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405), 16.

²⁵⁷ İbnü'l-Cevzî - Mervan Kabbani, *el-Müdhiş fî ulûmi'l Kur'ân ve'l-hadis ve'l lüğa ve uyûni't tarih ve'l-vaaz*, 16.

²⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân*, 193.

Aradaki küçük farklar ise genellikle *Fünûnü'l-Efnân*'daki bazı âyetlerin eksik veya fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

İbnü'l-Cevzî, mesel ve Emsâlü'l-Kur'ân konusundaki değerlendirmelerini daha çok dil ve edebiyat ekseninde ele almış; bu izahlarında klasik müfessirlerden ve dil âlimlerinden istifade etmeye özen göstermiştir. Nitekim bu bağlamda özellikle İbn Abbâs²⁵⁹ ve İbn Kuteybe'nin²⁶⁰ görüşlerine sıkça başvurmuştur. O, mesel konusunu kavramsal bir çerçevede ele almış; öncelikle “mesel” kelimesinin lugavî anlamını açıklamış,²⁶¹ ardından bu kavramın edebiyattaki ıstılâhî boyutuna temas etmiştir.²⁶² Bununla birlikte, “mesel”in tefsir ve Ulûmü'l-Kur'ân literatüründeki anlamını da değerlendirerek,²⁶³ müfessirlerin bu kavrama nasıl yaklaşım sergilediklerini ortaya koymuştur.²⁶⁴

İbnü'l-Cevzî, “mesel” kelimesinin lugat anlamı itibarıyla “benzemek” anlamına gelen şebih “شبه” köküyle ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Yani “مَثَلٌ” kelimesinin, lugatte “benzemek” anlamına gelen “شَبَّهَ” köküyle aynı anlamda ve kalıpta kullanıldığını belirtmiştir. Ancak bu iki kelime, anlam yakınlığına rağmen, belâgat açısından bazı yönlerden farklılık arz edebilir.²⁶⁵ O, mesel kelimesinin lugatte sadece benzetme anlamında kullanılmadığını belirtmiş; ayrıca bu kelimenin ibret ve sıfat manalarını da taşıdığını ifade etmiştir.²⁶⁶ Ayrıca tefsir âlimlerinin mesel kelimesini dört farklı yönüyle açıkladığını ve bu yönlerden birinin de benzetme olduğunu vurgulamıştır.²⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, mesellerin faydasını açıklamış; mesel vererek maksadın daha açık ve net bir şekilde anlatıldığını, böylece konudaki belirsizliklerin ortadan kalktığını belirtmiştir. Ona göre mesellerin temel işlevi, kendilerine örnek verilen şeyler için açıklık sağlamaktır.²⁶⁸

İbnü'l-Cevzî, Kur'ân'da yer alan bazı âyetlerin, halk dilinde dolaşan mesel niteliğindeki sözlere göre daha veciz ve daha etkileyici bir anlatıma sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu durumu örneklendirmek amacıyla çeşitli âyetler zikretmiştir. Konunun anlaşılması açısından, burada onun verdiği örneklerden birkaç tanesini zikredeceğiz.

²⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/46.

²⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 551.

²⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 551.

²⁶² İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 551.

²⁶³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/36.

²⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 552.

²⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 551.

²⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 551.

²⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 551-552.

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/46; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir*, 551.

“Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür”²⁶⁹ ayeti, “Ne ekersen onu biçersin.” cümlesinden “Sadece ahlâksız ve kâfir çocuklar doğururlar.”²⁷⁰ ayeti ise, “Yılan ancak yılan doğurur.” sözünden daha veciz ve etkileyicidir.

2.1.11. Müşkilü'l-Kur'an

Müşkil kelimesi, Arapçada “şekil, benzerlik, karışıklık” anlamlarını taşıyan شکل (şekle) kökünden türemiştir. Bu terim, aynı zamanda “benzemek, iç içe geçmek, anlaşılması güç olmak” gibi anlamlar içeren (eşkele) fiilinin ism-i fâili olarak da kullanılır.²⁷¹ Kur'an ilimleri arasında yer alan müşkilü'l-Kur'an, ilk bakışta ayetler arasında mevcutmuş gibi görünen çelişki ve ihtilafları ele alarak,²⁷² bunları uzlaştırmayı hedefleyen bir disiplindir.²⁷³

İbnü'l-Cevzî, gerek tefsirinde gerekse diğer eserlerinde Müşkilü'l-Kur'an kavramına dair açık ve sistematik bir tanım sunmamıştır. Ancak metinlerinde yer alan açıklamalar ile müşkil olarak değerlendirilen ayetlere yönelik verdiği cevaplar analiz edildiğinde, onun hangi durumları müşkil olarak kabul ettiği anlaşılabilmektedir.

İbnü'l-Cevzî, tefsirinin mukaddimesinde orta hacimli tefsirlerin bazı müşkil görünen âyetleri açıklamadıklarını, bu konuda ihmalkâr bir tavır sergilediklerini belirtir. Kendi eserinin ise bu bakımdan söz konusu tefsirler gibi olmayacağını ifade eder. *Zâdü'l-Mesîr* incelendiğinde, onun gerçekten de Müşkilü'l-Kur'an konusuna önem verdiği görülmektedir.²⁷⁴ Nitekim “Yaratıcıların en güzeli olan Allah, ne yücedir”²⁷⁵ âyetinin tefsirinde ortaya çıkabilecek bir çelişki vehmine dikkat çeker. Şöyle ki: “Yaratıcıların en güzeli olan Allah' ifadesiyle Allah'tan başka bir yaratıcı mı var?” şeklinde bir soru yöneltirirse, bu soruya şu şekilde cevap verilir:

“خلق” (halk) kelimesi ‘yaratmak, icat etmek’ yani yoktan var etmek anlamına gelir. Bu anlamda, Allah'tan başka ‘icat eden’ yoktur. Ancak kelime aynı zamanda ‘takdir etmek’ yani bir şeyi ölçüp biçmek anlamına da gelir. Nitekim şair Zuheyr şöyle demiştir:

²⁶⁹ en-Nisâ 4/123.

²⁷⁰ Nûh 71/27.

²⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/359.

²⁷² Süyûtî, *el-İtkan*, 2/5.

²⁷³ Halis Albayrak, *Tefsir Usulü* (İstanbul: Şule Yayınları, 2016), 166.

²⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/29-30.

²⁷⁵ el-Mü'minûn 23/14.

ولأنت تفري ما خلقت

وبعض القوم يخلق ثم لا يفري

“Hiç şüphesiz sen, takdir ettiğini tasvir edersin;

Ancak bazı kimseler, takdir eder fakat tasvir edemezler.”

Bu beyitte ifade edilmek istenen şudur: İnsanlar bazı şeyleri takdir eder ve kısmen şekillendirirler; fakat bu eksiktir. Allah ise takdir ve tasvir edenlerin en hayırlısıdır. Ahfeş de bu beyitte geçen ‘yaratıcı’ kimselerle ‘sâni’lerin kastedildiğini belirtmiş, Allah’ın ise bu anlamda takdir edenlerin en hayırlısı olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁶ Bu örnekte İbnü’l-Cevzî, kendi görüşünü açıkça ortaya koymuş; ayrıca bu görüşünü câhiliye dönemi şiirinden ve Ahfeş’in açıklamasından delillerle desteklemiştir. Muhtemelen bu görüşün en doğru ve isabetli açıklama olduğunu düşündüğü için başka görüşlere yer vermemiştir.

Nitekim İbnü’l-Cevzî, ulûhiyet makamına hâlel getirecek bir anlam vehmini, müşkil sebebi olarak değerlendirmiş ve bu anlamı gidermek üzere tevilde bulunmuştur. “*Belki de sen, bu söze (Kur’ân’a) iman etmiyorlar diye arkalarından üzülerek kendini helak edeceksin.*”²⁷⁷ âyetinde geçen “لعلّ” kelimesi, sözlükte genellikle şüphe ifade eden bir edat olarak bilinir. Bu sebeple, Allah Teâlâ hakkında şüphe ve tereddüt anlamı taşıyabilecek bir kullanım vehmi doğmakta, bu da ilâhî kemâle aykırı bir anlam çağırışını oluşturmaktadır. İbnü’l-Cevzî, bu durumu bir müşkil olarak değerlendirmiş ve kelimenin burada şüphe değil, müsbet anlamda bir istifham (soru) anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Ona göre âyetin manası, “Sen kendini helak mi edeceksin?” şeklinde bir sitem ifade etmektedir.²⁷⁸

İbnü’l-Cevzî, Kur’ân âyetleri arasında anlamca çelişki varmış gibi bir algı oluşmasını da müşkil bir durum olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede, “*Rabbin hakkı için, mutlaka onların hepsine yaptıklarından dolayı mutlaka soracağız*”²⁷⁹ âyeti ile “*O gün, ne insana ne de cinne günahları hakkında soru sorulmaz.*”²⁸⁰ meâlindeki âyet arasında yüzeysel bir bakışla çelişki olduğu izlenimi doğabilir. İlk âyette, insanların yaptıklarından dolayı sorguya çekileceği belirtilirken; ikinci âyette, onlara bir sorgulama

²⁷⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 3/257-258.

²⁷⁷ el-Kehf 18/6.

²⁷⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 3/64.

²⁷⁹ el-Hicr 15/92.

²⁸⁰ er-Râhmân 55/39.

yapılmayacağı ifade edilmektedir. İbnü'l-Cevzî, bu durumu bir Kur'ân müşkili olarak görmüş ve iki farklı yaklaşımla bu anlam gerilimini açıklığa kavuşturmuştur:

Birinci görüşe göre, âyette geçen “*sorulmaz*” ifadesi, bilgi elde etme amacıyla bir soru yöneltilmeyeceğini belirtmektedir. Zira Allah Teâlâ her şeyi en iyi bilendir. Buna rağmen, kişileri mahkûm etmek, itiraf ettirmek ya da hakikati ortaya koymak amacıyla “Neden böyle davrandınız?” şeklinde bir soru yöneltilmesi mümkündür.²⁸¹

İkinci görüşe göre ise, bu âyetlerde anlatılan sorgulama durumu, kıyametin farklı safhalarına işaret etmektedir. Yani mahşer gününün bazı anlarında insanlar ve cinler sorguya çekilirken, bazı safhalarda herhangi bir sorgulama söz konusu olmayabilir.²⁸²

İbnü'l-Cevzî, Kur'ân-ı Kerîm'in bazı âyetleri ile siyer rivayetleri arasında çelişki izlenimi doğurabilecek durumları da müşkil kapsamında ele almıştır. Ona göre bu türden zanlar, doğru bir anlamlandırma ile giderilebilir. Bu bağlamda, “*Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et, onlara karşı sert davran.*”²⁸³ meâlindeki âyet, görünürde bir müşkil durumu gündeme getirmektedir. Çünkü bu emir âyetine rağmen Hz. Peygamber'in, sahabe arasında bulunan münafıklara karşı fiilen bir savaş yürütmemesi ve onlara sert davranmaktan kaçınması, zahiren bir tenâkuz izlenimi oluşturmaktadır.

İbnü'l-Cevzî, bu durumu izah ederek söz konusu müşkili şöyle açıklamaktadır: Peygamber Efendimiz, ancak küfrünü alenen ilan eden ve bu tutumunda ısrar eden kimselerle savaşmakla yükümlü kılınmıştır. Buna karşılık, münafık kimse küfrünü gizlediği ve Ben Müslümanım diyerek yemin ettiği sürece, onun iç yüzünü araştırmak veya bu beyanına karşı zorlayıcı bir tavır sergilemekle yükümlü değildir. Bu nedenle böyle kimseler, zahiren beyan ettikleri İslâm iddialarına göre muamele görmüşlerdir.²⁸⁴

İbnü'l-Cevzî, müşkil olarak değerlendirdiği konulara sunduğu açıklamaları şayet başka bir kaynaktan naklediyorsa, bu görüşün sahibini açıkça belirtmektedir. Bu, onun ilmî titizliğini ve kaynaklara olan bağlılığını gösteren önemli bir özelliktir. Bu bağlamda, “*Ve meleklerle: Âdem'e secde edin, dedik; İblîs hariç hepsi secde ettiler.*”²⁸⁵ meâlindeki âyetin “*İblîs hariç*” ifadesi üzerine yaptığı değerlendirme dikkat çekicidir. Zira bu ifade, zahiren İblîs'in meleklerden biri olduğu izlenimini verebilir. İbnü'l-Cevzî burada iki

²⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/545.

²⁸² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/545.

²⁸³ et-Tevbe 9/73.

²⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/278.

²⁸⁵ el-Bakara 2/34.

farklı görüş olduğunu belirtir: Bunlardan biri İblîs'in meleklerden olduğu yönündedir; diğeri ise onun melek cinsinden olmadığı, cinlerden olduğudur. İbnü'l-Cevzî ikinci görüşü esas alarak İblîs'in melek olmadığını ifade eder.²⁸⁶

Bu durumda, İblîs melek değilse neden “meleklerin arasından istisna edilmiş” gibi bir ifade kullanılmıştır sorusu gündeme gelir. İbnü'l-Cevzî bu müşkili şu şekilde açıklamıştır: İblîs'e de meleklerle birlikte secde emri verilmişti. Ancak o bu emre uymamış, bu yüzden secde eden melekler topluluğundan istisna edilmiştir.²⁸⁷ Bu durum, “Köeme ve kardeşlerime emrettim, hepsi itaat etti; ancak köem itaat etmedi” sözündeki istisna mantığına benzetilir. İbnü'l-Cevzî, bu izahı sunduktan sonra, bu görüşün Zeccâc'a ait olduğunu da açıkça belirtmiştir.²⁸⁸ Bu örnek, onun yalnızca nakil değil, aynı zamanda görüşlerin ilmî dayanaklarını belirtme hassasiyetini de ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Cevzî, bazı müşkil konuların açıklamasını yaparken zaman zaman bu açıklamayı kime ait olduğunu belirtmeden doğrudan vermekle yetinmiştir. Buna örnek olarak, “(Nûh) dedi ki: Rabbim! Hak ile hükmet.”²⁸⁹ âyetinin tefsiri verilebilir. Bu âyet hakkında şöyle bir soru akla gelebilir: “Allah'ın hak dışında bir şeyle hükmetmesi mümkün müdür ki, böyle bir dua edilmiştir?”

İbnü'l-Cevzî bu soruya şu şekilde cevap verir: Burada geçen ifade, “Sen, hak olan hükmünle hükmet” anlamındadır. Bu da Hz. Nûh'un kavmine karşı ilâhî adaletin bir an önce tecelli etmesini istediğini gösterir.²⁹⁰ Ancak bu yorum, Taberî'nin İbn Abbas'tan naklettiği bir açıklamayla örtüşmesine rağmen, İbnü'l-Cevzî bu görüşün kaynağını belirtmemiştir.

İbnü'l-Cevzî, müşkil olarak değerlendirilen âyetleri genellikle bir soru-yanıt yöntemiyle ele almış, önce zihinde oluşabilecek tereddütü soru formunda dile getirip ardından bu müşkili açıklığa kavuşturacak bir cevap vermiştir.²⁹¹ Verdiği cevaplar bazen kendi tahliline dayansa da, zaman zaman başka alimlerin görüşlerinden yararlandığı da görülmektedir.²⁹²

²⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/54.

²⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/54.

²⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/54.

²⁸⁹ el-Enbiyâ 21/112.

²⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/219.

²⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/545.

²⁹² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/219.

SONUÇ

İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr* adlı tefsirinde Kur'ân ilimlerine nasıl yer verdiği ele alınmıştır. Bununla beraber müellifin bu konudaki genel yaklaşımı, *Fünûnü'l-Efnân* ve diğer eserleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiş, Kur'ân ilimlerine yönelik bütüncül bakışı ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular, İbnü'l-Cevzî'nin yalnızca klasik tefsir kaynaklarını derleyen bir müfessir değil; Kur'ân ilimlerinde özgün düşünce ve yöntem geliştiren, sistemli ve tutarlı bir yaklaşım sergileyen bir âlim olduğunu göstermiştir.

Zâdü'l-Mesîr'de nâsih-mensûh, hurûf-u mukatta, fezâilü'l Kur'ân, vücûh ve nezâir, sebeb-i nüzûl, muhkem-müteşâbih, kıraat farklılıkları, müşkil ve garîb lafızlar gibi temel Kur'ân ilimlerine sıkça yer verilmiştir. Bu başlıklar, eserde yalnızca aktarılacakla kalmamış; yorumlanarak, ayetlerin bağlamına uygun şekilde değerlendirilmiştir. *Fünûnü'l-Efnân* ise Kur'ân ilimlerinin teorik çerçevesinin sunulduğu, kavramsal ağırlıklı bir yapı arz etmektedir. Her iki eser birlikte ele alındığında, müellifin hem teorik düzeyde bilgi ürettiği hem de bunu uygulamalı tefsir yöntemiyle birleştirdiği görülmektedir.

Bu tezde ulaşılan dikkat çekici sonuçlardan biri de, İbnü'l-Cevzî'nin bir eserinde detaylıca işlemiş olduğu bir konuyu diğer eserinde tekrar etmemesi, sadece kısaca değinerek geçmesidir. Bu durum, müellifin yazım disiplini, tekrar ve gereksiz uzatmalardan kaçınma eğilimi açısından dikkat çekicidir. Aynı zamanda, okuyucunun daha önceki eserlerine yönlendirilmesiyle sistematik bir bütünlük kurulduğu anlaşılmaktadır.

Müellifin israiliyat rivayetlerine karşı seçici tavrı, nesh uygulamasına getirdiği sınırlayıcı yaklaşım, mezhepler üstü değerlendirme kabiliyeti ve hadis ilmine olan vukufiyeti, onun ilmî titizliğini ortaya koymaktadır. Tefsirinde sadece rivayet aktarımına yer vermekle kalmayıp, gerektiğinde yorumda bulunması, tercihler yapması ve bu tercihlerini gerekçelendirmesi onun müfessirlik vasfını güçlendirmektedir.

Sonuç olarak, İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr* adlı eseri sadece bir tefsir metni olarak değil, aynı zamanda Kur'ân ilimlerinin temel başlıklarını barındıran, sistemli ve anlaşılır biçimde ele alan önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu tez ile, müellifin Kur'ân'a yaklaşımı, ilim anlayışı ve eserlerindeki bütüncül bakış açısı ortaya konmuş; klasik dönem İslam ilimleri arasında onun ayrıcalıklı yeri bir kez daha vurgulanmıştır. Eserin

içerdiği ilmî derinlik ve metodolojik yapı, günümüz tefsir çalışmalarına da ışık tutacak mahiyettedir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Halis. *Tefsir Usulü*. İstanbul: Şule Yayınları, 2016.
- Altun, Tahir. *İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-Mesîr Adlı Tefsirinde Ulûmü'l-Kur'ân*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.
- Altun, Tahir. *İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-Mesîr Adlı Tefsirinde Ulûmü'l-Kur'ân*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.
- Arı, Mehmet Salih. "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi". *Yüüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2012), 165-186.
- Ata, Mehmet Mahfuz. "Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1666-1676.
- Bayrakcı, Nizamettin. *Taberi Tefsiri Mukaddimesinin Kur'an İlimleri Açısından İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin el-. *el-Câmi' li-Şu'ab el-İmân*. Riyad: Mektebu'r-Rüşd, 2003.
- Birişik, Abdulhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ulumul-kuran>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-şahîh* 2. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Büyük, Enes. "Tefsirde İstimdâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2018), 367-409.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdurrahman İbnü'l-Cevzi ve 'Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir' Adlı Eseri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1-4 (01 Eylül 1987), 127-134.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesih--seriat>
- Çetiner, Bedrettin. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesel>
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.

- Demirci, Muhsin. “Tefsir Usûlünün Temel Kaynakları”. *Kur’an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi* 2/22, 23, 24 (Şubat 1999), 155-186.
- Doğan, Mehmet Zeki, Güneş, Abdalbaki. “Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış”. *İlahiyat* 2 (29 Haziran 2019), 47-66. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilahiyat/issue/46539/578368>
- Duman, M. Zeki. “Müteşâbihâtın Te’vili”. *Bilimname: Düşünce Platformu* III/9 (Mart 2005), 18.
- Duman, M. Zeki - Altundağ, Mustafa. “Hurûf-ı Mukattaa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/huruf-i-mukattaa>
- Durmuş, İsmail. “Mesel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesel>
- Ebû Amr ed-Dânî. *Kitâbü’l-Beyân fî ‘Addi Âyi’l-Kur’ân*. thk. Dırâr b. Gâzî el-Muṭayrî. Cidde: Dârü’l-Minhâc, 1. Basım, 1435.
- Fayda, Mustafa. “Emîrû’l-Mü’minîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emirul-muminin>
- Görener, İbrahim. “Tefsir Usûlü ve Kur’an İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”. *Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü (Sempozyum)*, 227-240.
- Güçlü, Abbas. *Abbâsîler Döneminde Bağdat*. İstanbul: İFAV Yay., 2010.
- Hâkim en-Nîsâbûrî Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. el-Müstedrek Alâ’s-Sahîhayn. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002.
- Hocaoğlu, Öznur. *İbnü’l-Cevzi’nin Zadü’l-Mesir adlı tefsirinde nüzul sebepleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fadl Cemaleddin. *Lisânü’l-Arab*. Beyrut: Dârü’s-Sadr, 2010.
- İbnü’l-Cevzî, Ebul Ferec. *el-Muntazam fî târihi’l-mülûk ve’l-ümem*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Muhammed Abdulkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1992.
- İbnü’l-Cevzî, Ebul Ferec. *Sıfatu’s-safve*. çev. Abdulvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- İbnü’l-Cevzî, Ebul Ferec - Mervan Kabbani. *el-Müdhiş fî ulûmi’l Kur’ân ve’l-hadis ve’l-lügâ ve uyûni’t tarih ve’l-vaaz*. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2. Basım, 1405.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec. *el-Muşaffâ bi-eküffî ehli’r-rusûh min ilmi’n-nâsih ve’l-mensûh*. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1418.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh*. Beyrut: Şerif el-Ensârî Evlatları Şirketi, 1422.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücuuh ve'n-Nezâir*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Saydu'l Hâtır*. Dimeşk: Darü'l-Kalem, 1425.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l Beşair, 1408.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Tezkiretü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb*. thk. Tarık Fethi's-Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1984.
- İbnü'l-Cezerî Muhyiddin Muhammed b. Muhammed. *Mencîdü'l-Mukriîn ve Mürşîdü't Tâlibîn*. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Darü'l-Kalem, 2010.
- İstemi, Fuat. “Hicri IV. Yüzyıla Kadar Hadis İlmi ve Tarih İlminin Birbirleriyle Olan Tarihsel Münasebeti”. *e-Şarkiyat: İlmi Araştırmalar Dergisi* 9/17 (2017), 44-68.
- Kara, İsmail. *İbnü'l-Cevzî ve Kelamî Yaklaşımı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. İstanbul: İFAV, 2008.
- Karaman, Hayreddin vd. (ed.). *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 27. baskı., 2014.
- Kattân, Mennâ' Halîl. *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1978.
- Kaya, Osman. “Kur'an'ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (01 Haziran 2014), 136-183.
- Kılıçarslan, Mehmet. *Zadu'l-Mesir Bağlamında İbnü'l-Cevzi'nin Tefsir Metodu*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Koçak, Süleyman. “Kur'an'da Mesellerle Anlatımın Eğitim Açısından Değeri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (01 Ağustos 2009), 187-215.
- Kurt, Mustafa. *Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Kur'ân'a Dair Müstakil Eserler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1984.
- Maral, Cüneyt. *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve Nüzhetü'l-Ayüni'n-Nevâzir fî İlmi'l- Vücûhi ve'n-Nezâir Adlı Eserindeki Metodu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- Mertoğlu, M. Suat. “Vücûh ve Nezâir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vucuh-ve-nezair>
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi 'u 'ş-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire, 1374-75/1955-56.
- Oral, Murat. *Mâverdî ve İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Yaklaşımlarının Mukayesesi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Özdeş, Talip. *Kur'an'ın Tefsir ve Yorumunda Bir Dönüm Noktası Maturidi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Öztürk, Ahmet Gökhan. “İbnü'l-Cevzî'nin Tefsiri Lüğati'l-Kur'an Ve el-Vücuha Ve'n-Nezair Adlı Eseri Arasındaki Farklar”. *Academic Social Resources Journal* 7/40 (29 Ağustos 2024), 891-900. <https://doi.org/10.29228/ASRJOURNAL.63869>
- Öztürk, Ahmet Gökhan. *İbnü'l-Cevzî'nin Tefsîru Lüğati'l-Kur'an'ının Tahkîki ve Tahlili*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Öztürk, Ali Haydar. *Ebü'l Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr adlı eserinde kıraatlere yaklaşımı*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Serinsu, Ahmet Nedim. “Kur'an-ı Kerim'in Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzul'e Yeni Bir Yaklaşım”. *Kur'an sempozyumu (Bilgi Vakfı)*, 189-202.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzul'ün Rolü*. İstanbul: Şule Yayınları, 2000.
- Sevinç, Sümeyye. *İbnü'l-Cevzî'nin “Fünûnü'l-Efnân” Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Sifil, Ebubekir. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiraat--namaz>
- Solmaz, Yahya. *Tefsîrin Oluşumunda Ulûmü'l-Kur'an'ın yeri Medârikü't-Tenzîl ve Safvetü't-Tefâsîr Örneği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*. 4 Cilt. Kahire: Mısır Genel Kitap Kurumu, 1394.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân ân Te'vili Âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru'l-Hicr, ts.
- Taş, Esat. *İbnu'l-Cevzî'nin Nevâsihu'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahlili*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Vural, Faruk. “Zürkânî’nin Menâhilü’l-İrfân’ı Üzerine Bir İnceleme”. *bilimname* 1/2 (2015), 263-293.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı, Casim. “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-cevzi-ebul-ferec>
- Yıldırım, Enbiya. “İbnu’l-Cevzî’nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 90.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Eylül 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler>
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Eylül 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviler>
- Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevali>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü’l-huffâz*. thk. Zekerîyya Umeyrât. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed B. Abdullah. *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1972.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*. Kahire, 1980.